

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	9A
'Aho	Tu'apulelulu, 20 Sune 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Tauelangī Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosā Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 09A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu’apulelulu 20 Sune , 2019
Taimi : 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		<p>4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘A e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2019/2020 – Lao Fika 21/2019</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘A e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune, 2020 • Fakamatala Patiseti 2019/2020 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2019/20 – 2021/22 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me'a Tokoni Sea.....	8
Kole ke fakafaingamalie’i ngāue Fale ko e Konifelenisi SUTT kamata Mōnite kaha’u	8
Poupou ki he fatongia he lotu.....	10
Fokotu’u ki ha kau Fakafofongá mei he Pule’anga mo Fale Alea lava atu ki he teu tau Mate Ma’a Tonga	10
Fokotu’u ha taha mei he Tēpile Kakai ke kau he kau folau poupou ki he Mate Ma’a Tonga ..	11
Fokotu’u Fakafofongá Kakai 17 & 3 ke fili mei ai ‘a e Fakafofongá mei he Tēpile Kakai	12
Fokotu’u Tongatapu 3 ke Fakafofongá’i Tēpile Kakai	12
Tapou Palēmia ke Fakafofongá’i lelei Fale Alea ki he fānau Mate Ma’a Tonga	13
Lipooti ki he ngāue Kōmiti Pa’anga ‘oku toe kae fakahū mai ki Fale Alea	14
Me’a Sea Kōmiti.....	14
Fehu’ia mo’oni e aleapau Kautaha Satelaite Pule’anga	15
Fakahā Minisita Polisi hili motu keipolo ‘initaneti na’e fiema’u ha satelaite talifaki ‘oua uesia fetu’utaki	16
Te’eki kakato ngāue fakalao ki he aleapau kautaha satelaite Pule’anga	16
Tokanga ki ha sino pau Pule’anga ke mapule’i lelei pa’anga ki he sosaieti fakatahataha	17
Tokanga ki he totongi \$37.50 e moa	17
Tokanga ke ‘ave ngāue ki hono tokanga’i me’angaue hono fakahifo mo fakaheka uta ‘i uafu ki he Tonga	18
Tui tatau Pule’anga ma’u faingamalie he Tonga he ngaahi <i>bid</i> fai ki he ngāue he uafu.....	19
Fehu’ia ‘uhinga lahi fakafisi kau <i>CEO</i> e Potungāue Ako	19
Polokalama ngāue ki Siapani fiema’u ki ai kakai mei muli kau ai Tonga ni	20
Tokanga ki he faingamālie he ‘alu toli mo e palopalema he ‘ikai ha ngāue	20
Tui ‘ikai taau ke fakangatangata hono fakaivia Pule’anga ‘a e kakai e fonua	34
Tapou ke ngāue’aki lelei e ivi mo e pa’anga e fonua he Patiseti 19/20	36
Tokanga ki he hiki ‘Esitimeti polokalama fakamatamata lelei fonua mei he 2m-3miliona	40

Kole ke faka'inasi mo motu he polokalama fakama'a mo fakamatamata lelei e fonua.....	40
Tokanga ke a'u tanu hala ki he vahefonua 'Eua.....	41
Tokanga ki he langa fakaakeake ngaahi fale ako uesia afā <i>Gita</i>	41
Tokanga ki he Kupu 35 e Lao ki he Hū Koloa e Pule'anga	42
Kole 'Eua 11 ki he Pule'anga ke fakahū mai ki Fale Alea fakamatala pa'anga ki he 17/18.	43
Tali Minisita Pa'anga ki he fokotu'u mei 'Eua 11 ki he fakamatala pa'anga Pule'anga ki he ta'u 17/18.....	43
Tali Pule'anga langa fakaakeake ngaahi fale ako uesia magari <i>Gita</i>	44
Fehu'ia ngaahi tokoni ki he Potungāue Pilīsone fekau'aki mo e faito'o konatapu	44
Tali ki he fehu'ia ngaahi tokoni ki he Potungāue Pilīsone fekau'aki mo e faito'o konatapu	45
Tali Minista Pilīsone ki he 7 kilu tokoni <i>ADB</i> ki he pilīsone 'Eua	45
Ngāue na'e fakahoko ki he pilīsone Ha'apai mo Vava'u.....	46
Ngāue teuaki atu ki he pilīsone 'i Niua	46
Tokanga kau kava he ngaahi ngoue ma'u'anga mo'ui a'u ki he miliona \$ ma'u mei ai.....	47
Fehu'ia pē 'oku 'i ai ha totongi makehe ma'a e kau liuanga ngāue fakatūfunga	47
Tali ki he tokolahi kau pōpula tauhi pilīsone	48
Polokalama ma'a e kau pōpula fai ai hono tukuange nautolu kitu'a.....	49
Na'ina'i fekau'aki mo e faito'o konatapu.....	49
Fiema'u ke fakamahafu kau sea pea fakatokolahi kau sea ki he malu e fonua	49
Fokotu'u ke fakatokolahi e kau sela	51
Tokanga ki he totongi koloa fakalotofonua mo e mahu'inga e pa'anga Tonga	52
Tokanga ki ha solova'anga e palopalema he totongi moa.....	52
Fokotu'u ngāue'aki founa fakamāketi tapaka tonga kae tukuhau'i he Lao Tapaka	52
Vahevahe ki he kongā 'e 3 langa faleako he tokoni afā <i>Gita</i>	53
Fokotu'utu'u ki he taimi fakahoko ai langa ngaahi 'api hili afā <i>Gita</i>	54
Poupou ke fakatokolahi kau sela ki he malu mo e hao e fonua.....	55
Poupou ke fakalelei'i vāhenga kau sela ke hoko ko ha me'a faka'ai'ai.....	55
Kole ke tuku pē kau pōpula he ngaahi motu kehe kae tau'atāina pē ongo Niua	56
Kole ki ha monū'ia faka-Fale Alea 'oku ma'u 'e he kakai mo e kau Nōpele	58
Fokotu'u ke toki kamata e Fale he Tūsita kaha'u koe'uhi ko e konifelenisi SUTT	64
Fokotu'u ke to'o kotoa pa'anga vāhenga kau Mēmipa Fale Alea.....	64

Toloi ‘a e Fale ki he Mōnite 67
Kelesi..... 67
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea 68

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tu'apulelulu 20 'o Sune, 2019

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e Tokoni Sea 'o e Fale Alea. (Lord Tu'ilakepa)

'Eiki Tokoni Sea: Mou me'a hifo, 'ai 'etau lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau kātoa 'e hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga ki hono hiva'i 'a e lotu 'a e 'Eiki, pea ko 'ene lava ia 'a e ouau lotu ki he pongipongi ni)

'Eiki Tokoni Sea: Kalake, tau taliui.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Fale ni ki he pongipongi ni, 'aho Tu'apulelulu 20 'o Sune 2019.

(Na'e lele heni 'a e taliui 'a e Hou'eiki Mēmipa)

<005>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo ange mu'a.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io, 'oku lelei.

Kalake Tēpile: 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Lord Tu'i'āfitu. 'Eiki Sea, ko e ngata'anga ia e taliui ...

Poaki

Ko e 'Eiki Sea, Nōpele Fakafanua, 'oku poaki mai. Poaki me'a tōmui mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakalotofonuá, pea poaki folau e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. Poaki, toki me'a tōmui mai a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, pea 'oku kei hoko atu e poaki tengetange 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a Tokoni Sea

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake. Tapu ki he 'Otua Māfima'fi 'i hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he Hau e fonuá, Tupou VI, kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonuá. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e tafa'aki 'a e Hou'eiki Nōpelé. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai 'o e fonuá, kae 'uma'ā 'etau kau ngāue. Fakatapu atu foki ki he kakai he ngaluopé, 'oku nau me'a mai 'i he 'aho kotoa pē koe'uhí ko e feme'a'aki 'oku fai he Fale ni. 'Oatu pē e talitali lelei kimoutolu, Hou'eiki he pongipongi ni, koe'uhí ko e fakakoloa kuo fai 'e he 'Eiki, ma'a hotau ngaahi fāmili. Kei vilingia pē e fuká 'i Pangai, pea 'oku lanumata pē e funga 'o e fonuá, pea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē 'i he kelesi 'a e 'Eiki, ope mai 'o lave ai hotau ngaahi fāmili.

Hou'eiki, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a fo'ou ia 'i he pongipongi ni. Ko 'etau 'asēnitá, me'a tatau pē. Ka 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku tokanga mai ki ai, 'oku ki'i lave mai ki ai, pē te ke me'a mai ki ai, fakamolemole, pea ka hili ko iá, te tau hoko leva ki he 'etau ngaué. Kole atu ki he Minisitā 'o e Ngaahi Pisinisi ...

<006>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Tokoni Sea : ...me'a mai. Kātaki, *MEIDECC*.

Kole ke fakafaingamalie'i ngāue Fale ko e Konifelenisi SUTT kamata Mōnite kaha'u

'Eiki Minisitā MEIDECC : Tapu ki he Seá, tau fakafeta'i hangē ko e me'a kuo ke me'a 'akí, 'etau a'usia mai e 'aho fakakoloa ko eni. Tapu ki he 'Eiki Palēmiá pea mo e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e Fonuá, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā mo e motu'á ni Sea pea mo e fakafeta'i he 'omi e ki'i faingamālie ko eni, ke fai atu ai e fakahoha'á ni, fekau'aki pea mo e ki'i taimi pē ko eni 'oku toenga atu 'i he uiké ni, pea mo e uike kaha'ú, ke fai ai e feme'a'aki 'o e *Budget*. Sea, ko e 'osi eni, ko e 'ahó ni ko e uike 'aki eni hono ua, 'etau fononga mai mo 'etau *Budget Statement*, pea lava lelei mo 'etau fakamālō hono tipeiti'i mo feinga ke fakamahino 'a e ngaahi tefito'i fakakaukaú pea mo e taumu'a 'o e *Budget*, pea a'u ai pē tautautefito ki he ngaahi tokoni mo e fakaivia ki he kakai kotoa 'o e fonuá, pea mo e uki 'oku fai kia kitautolu ke tau tu'u hake 'o ngāue fakataha, ngāue'i hotau ngaahi fāmili, ngāue'i hotau fonuá, pea fakamonū hotau koloá.

Lava atu foki Sea pea mo e ngāue 'a e Kōmiti Pa'angá, ki he *budget* fakaikiiki 'o e ngaahi Potungāue lalahi 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. Pea fai ai e tali 'o e ngaahi fehu'i, pea mo fakama'ala'ala ki he ngaahi fika, pea mo e ngaahi tefito'i ngāue mo e taumu'a ngāue 'a e ngaahi Potungāue ni, ki he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau hanga ki ai 2019/2020. Ko e lava 'aki eni Sea e meimei māhina 'e ua hono tufa, 'o e ngaahi *Budget Statement* pea mo e *Budget details* ki he Hou'eiki Mēmipa. 'Oku ou tui ko e tu'unga he taimí ni, 'oku meimei mea'i ma'uloto pē 'e he kau Mēmipá ia he taimí ni 'a e ngaahi fika, mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi Potungāue takitaha,

kae 'uma'ā hono fakahoa pea mo hono fakamali'i ki he *Budget Statement* ko eni kuo uike 'aki eni hono ua 'a e fai'aki 'a e feme'a'aki. Pea 'oku ou tui 'oku cover lelei 'e he feme'a'aki 'o e uike 'e ua ko eni, 'a e ngaahi fakama'ala'ala kotoa 'oku fiema'u, ke fakamahino pea mei he Pule'anga. Ko 'etau fononga atu eni ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 2019/2020, ko u tui ko e tu'unga he taimi ni, kuo tau a'u pē ki he tu'unga kuo tau ongo'i, kuo mā'ala'ala lelei 'a e ngaahi fakamahino 'o e ngaahi fakama'ala'ala na'e fakahokó.

Tokonaki ko eni Sea 'oku huufi ai 'e he 'Ene 'Afió 'a e Faka'ali'ali Ngoue 'a Tongatapu ni. Tokonaki pē ko eni 'oku fakahoko ai 'a e va'inga 'a 'etau fānau Mate Ma'a Tongá, pea 'oku ou lave'i Sea, 'oku 'i ai e kau Mēmipa ho Falé, 'e me'a atu ke Fakafofonga kitautolu kae 'uma'ā 'a e fonuá ki he'etau fānau, ke fakahounga 'aki 'enau fie lava mai 'o va'inga, fakafofonga'i hotau fonuá ni. 'Oku kamata pē he Tokonaki mo e Sāpaté Sea, neongo 'oku toki kamata faka-'ofisiale 'a e Konifelenisi 'a e Siasi Uēsiliaa Tau'atāina 'o Tongá 'i he Mōnite, ka 'oku kamata atu pē 'a e ngaahi talitali, a'u ai pē ki he talitali 'a e Kolisi ko Tupou, fai ia he Sāpate. Pea ko e Mōnité 'oku kamata ai 'a e ngaahi polokalama 'a e Konifelenisi 'a e Siasi Uēsiliaa. Pea fononga atu ai pē he uike kaha'ú 'o a'u ki he uike hoko maí, 'oku teuteu ai 'etau katoanga ki he 'Aho Fakahifo 'a 'Ene 'Afió.

Sea, 'oku kau 'a e kau Mēmipa ho Falé, Hou'eiki Nōpelé, Hou'eiki Minisitā, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga ho Falé, 'i he mēmipa he ngaahi Kōmiti Fakataha 'a e Siasi Uesiliaa. 'Oku ai mo honau ngaahi fatongia 'a e kau Mēmipá ni ki he teuteu 'a e me'atokoni ki he Konifelenisi he uike 'e taha mo e konga ko eni pē ua, 'oku tau hanga ki ai. Neongo Sea ko e Konifelenisi eni 'a e Siasi Uēsiliaa Tau'atāina 'o Tongá, pea hangē 'oku fai ha fakamamafa makehe ki ai, ka 'oku lave'i 'e he motu'á ni koe'uhi ko e anga e nofó, pea mo e felālāve'i fakatotó mo e felālāve'i faka-siasi, 'oku meimei kau 'a e Mēmipa kotoa ho Falé ni, he fatongia kotoa 'o e Konifelenisi 'a e siasi ni. Tatau pē ki he ngaahi fakatahá, pea pehē ki he teuteu ko eni 'o e ngaahi me'atokoni. Tau fononga atu eni Sea, pea te tau a'u ai pē ki he ngaahi katoanga 'oku tau amanaki ki ai, mo amanaki ki ai e Tonga kotoa, ki he 'aho Fakahifo 'Ene 'Afió 'i he 'osi pē ko ia 'a e uike kaha'ú. Ko e ongo ta'u ko eni toki maliu atú, ne fakahoko atu 'a e Konifelenisi ko eni ki he Loló pea mo e Fo'i'one'oné ...

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisita MEIDEC: ... ko e ta'u ni 'oku foki mai pea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'ú na kae'umā'ā e Falé 'a e 'uhinga 'a e foki mai 'a e Konifelenisi 'i he ta'ú ni. Ko e kolé leva Sea, pea mo e 'uhinga 'o e fakahoha'á ni 'a e taimi ho'o mātu'a faifatongia ni. Lave'i pē ko e Līpooti ko eni 'a e Kōmiti Pa'angá 'oku faí, 'oku fakahū mai 'i he Mōnite ke fai 'a e feme'a'aki ki ai. Ko e kolé kā hili pē Līpooti ko ia Sea, kuó u tui kuo mā'ala'ala lelei 'a e Patiseti ia 'i he 'ahó ni pea mo e Mōnité. Kā hili pē e Līpooti ko ia pea tau fai 'aki mu'a ia kae faka'ātā ho'o mātu'a Fale Aleá ni ke nau kau atu ki he ngaahi fatongia ki he uike mahu'inga 'e ua ko eni 'oku tau hanga ki ai. Fakamālō atu Sea he ma'u faingamālié, mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Poupou ki he fatongia he lotu

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’ú na Sea, kā ko e tapu atu ki he ‘Eiki Pālēmiá pea mo e Hou’eiki Mēmipá. ‘Eiki Sea, ko e me’a pē na’e ‘ai ki ai ‘a e fakahoha’á ia, ko eni kuo me’a atu ki ai e ‘Eiki Minisita ko eni *MEIDECC*. Kā na’e ‘uhinga pē ia ko e ‘uhingá ko e fakahoha’á ko e ‘uhí ko ‘etau poupou ko e ‘uhí ko e tu’unga ‘o e lotú. Ko e me’a pē ia na’e fai ki ai ‘a e fakahoha’á kā ko eni ia kuo ‘osi fakamā’ala’ala atu ia ‘e he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a mākehe ia mei ai. Ko e ki’i me’a mākehe pē ia mei ai pē ‘oku fakalao koā e Feitu’ú na Sea. Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Eiki Nōpele, kuó u ‘osi tala atu, tapu pē mo e Feitu’ú na, ‘oku fakalao pē, he ko eni ‘oku lele pē hotau Falé.

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole, kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Sea. Kole fakamolemole atu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Vave, vave pē hono fekau e Sātini ké ne ‘ave e Feitu’ú na kitu’a. ‘Okú ke fakatupu mōveuveu, ‘okú ke hanga ‘o ‘ai ké u loto māmāhi he pongipongí ni hili ko iá ‘oku lolotonga ngāholo hotau vaká kā ‘oku sai pē, tau faka’atu’i pē ko e lotú. ‘Io, me’a mai ‘e Fakafofonga Fika 3.

Fokotu’u toki lele Fale houa efiāfi Mōnite kae fakafaingamalie’i lau kau Mēmipa Lipooti Kōmiti Pa’anga

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Mālō e laumālie e Feitu’ú na he pongipongi faka-kōloa ko eni. Tapu mo e Feitu’ú na Sea, tapu mo e ‘Eiki Pālēmiá, tapu mo e Hou’eiki Mēmipá ‘o e Fale Aleá. Ko ‘eku tu’u hake pē Sea ko e kaungā kau pē he me’a ‘a e ‘Eiki Minisita *MEIDECC* ke teke ai pē ‘etau ngāue ko eni kimu’á. Hou’eiki na’e ‘osi me’a mai pē ‘a e Fakafofonga ko eni, ‘oku kau foki ‘a e ‘Eiki Nōpelé he Kōmiti Pa’angá, ‘a ia ko e Līpooti ‘e ha’u he Mōnite, Kuó u tui au ia kāpau ‘e lelei pē e feme’a’akí ia, he ‘ikai ke to e fu’u ‘ova atu ia mei ai, he ‘oku tui ko e ngaahi me’a lalahi pē ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá, ‘a ia ‘e faka’asi mai he Līpootí. Pea ko e faka’amú ia na’a tufa he ‘ahó ni ke a’u mai ki he Mōnité kuo tau ‘osi a’u ki ha tu’unga faka-fiemālie hei’ilo na’a vave ai e ngāué.

Fokotu’u ki ha kau Fakafofongá mei he Pule’anga mo Fale Alea lava atu ki he teu tau Mate Ma’a Tonga

Me’a ‘e taha na’e me’a ki ai e Minisitā, ‘oku fai ‘a e poupou ki ai Sea, ko e teu tau ko eni ‘a e Mate Ma’a Tongá ko eni ‘i he Tokonakí. Pea hāngē pē ko ē, ko e me’a na’e hoko he kuohilí, kole atu pē na’a ‘oku lava atu ha Fakafofonga pē ko e Pule’angá ke kau atu pē he poupou atu ki he fānau he té u va’inga ko eni he Tokonakí. Kuó u tui au ko e *show* ia he Tokonakí, ‘e lava pē he ‘oku tau tokolahi fe’unga pē ke tau ō ‘o poupou ki ai he ngāue mahu’inga ia. Kā ‘i he taimi tatau pē, ‘oku ‘ikai ke tonu ke pēhē ‘oku tau poupou pē he taimi ni’ihi pea ‘ikai ke tau poupou he taimi ‘e ni’ihi.

‘A ia ko e fokotu’ú atu pē ia Sea, na’a lava hā Fakafofonga mei he Pule’angá pē ko ha taha mei he Falé. Ko e ō atu pē ke fakahā’i pē ki he fānau ‘oku tau kei tu’u fakataha pē he poupou atu ki he té u va’inga ko eni ‘oku ‘amanaki ke faí. Kā ko e faka-kātoa pē Sea ‘oku mo’oni e me’a ko eni ‘a e Minisita, hāngē pē ko ē na’e poupou ki ai ‘a e Nōpelé, ‘oku tau fakatokanga’i pē ‘a e ngaahi me’a

ko ení ko e ‘uhí ke lava lelei pē hotau fatongia pea to e lava lelei pē mo e ngaahi fatongia kehe ‘i he sōsaietí.

Ko ia ‘oku tui pē au Sea ‘e vave pē e feme’a’aki ko eni he uike kaha’ú, pea kapau ‘oku hāngē ko eni ko e me’a ko eni ‘a e Minisitā. Kapau ‘oku tau mālōlō he pongipongi Mōnitē ke tau ō ki he Fakaavá, kā tau toki kamata he houa efiāfi. Kae tuku atu hā taimi lelei ki he Hou’eikí ke nau lau e ki’i Līpooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’angá, na’ a vave ange ai ‘a e feme’a’aki hono tātaki atu hotau hala fononga ko eni he ta’u faka-pa’anga ko ení. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Pālēmia ‘o Tonga.

‘Eiki Pālēmia: Tapu atu ki he Feitu’ú na ‘Eiki Sea, kae ‘ūmā’a ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e fakamālō atu ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku tau fānongo ki ai ‘i he pongipongi ní...

<000>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Palēmia: ... hangē ko e me’a ko ia na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni e *MEIDECC* fakafofonga’i e Pule’angá pea pehē ki he me’a ko ia mei he ‘Eiki Nōpele Vahefonua ‘Euá pea pehē ki he me’a ko ē kuo lave ki ai e Fakafofonga Fale Alea Fika 3. ‘Oku mo’oni ‘a e fokotu’u mai ko iá ke ‘i ai ha kau, ni’ihi ke nau fakafofonga’i e Pule’angá. Kuo ‘osi fili ‘e he Kapinetí e toko 3 ke nau folau atu. Ka ‘oku fiema’u ha ‘Eiki Nōpele ‘e taha ke kau ki ai ke, me’a ia ‘a e kau Nōpele ke ne hanga ‘o fili pē ko hai ‘e ‘alu ‘o Fakafofonga’í. Ka ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ‘ia mautolu ‘e ‘alu. Mālōlō pē motu’a ni mo e Tokoni Palēmia. Ko e Minisitā ‘e taha ‘oku ‘alu ‘o fakafofonga’i pē Pule’angá mo e toko ua mei he *CEO* ko eni ‘o e Sipotí. Nautolu pē ‘oku nau ‘alu. Pea kuo ‘osi ‘i ai e fetu’utaki ‘a e Sea, Palesitení ki Nu’usila ki he kau ni’ihi ko ia ‘oku nau tokanga’i e me’á ‘a e ‘oatu ko eni e fo’i timi ‘a e Pule’angá ‘o fakafofonga’i e Pule’angá. Ko ia ko e toko tolu eni kuo ‘osi fili. Pea mou kātaki pē moutolu ko ena ‘oku ‘ikai ke mou ‘alú, tau ki mālōlō pē heni ‘o le’ole’o hotau fonuá mo e, kae toki fili mai ‘e he kau Nōpele pē ko hai e tokotaha ‘ia nautolu ‘e fononga atu mo e toko tolu ko ení ‘o fakafofonga’i kitautolu. Mālō ‘aupito.

Lord Nuku: Sea ko e tu’u pē au ia ke u pou pou atu ki he me’a kuo fokotu’u mai ‘e he, ko u fokotu’u atu e, masi’i ‘akapulú eni he tēpilé ke me’a atu ‘o fakafofonga’i e Hou’eikí Sea, Tu’iha’angana.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Ko ena ‘Eiki Palēmia fakamolemole ko ena kuo fili pē ‘e he Hou’eiki Nōpelé ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Ha’apaí, Tu’iha’anganá ke me’a mo e ni’ihi e Feitu’u na ‘oku, ke mou me’a atu ki he ‘akapulú. Kaekehe Hou’eiki, hangē ko e me’a ko ia ‘oku mou me’a ki ai he pongipongi ní. Kuo ‘osi me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* ‘a e ...

Fokotu’u ha taha mei he Tēpile Kakai ke kau he kau folau pou pou ki he Mate Ma’a Tonga

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē Sea ke ‘ai atu pē ha Fakafofonga mei he Kakaí ko e Kapinetí ē ia pea mo e Nōpelé ko e ‘ai pē ha kau, taha e kau Fakafofonga e Kakaí. Ka ‘oku sai pē ia kapau pē

‘e toki fai pē ha feme’a’aki ia ‘anai he *morning tea*. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ha ki’i faingamālie.

'Eiki Tokoni Sea: ‘Io me’a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea ko u ki’i poupu pē ki he fokotu’u ‘oku fai ko ē ‘e Tongatapu 3. Angalelei pē Palēmia mo e Pule'angá, ‘ai mu’a ha ki’i tokotaha. Kuo kakato e tēpile ko ení mo ē, ha ki’i tokotaha ke kakato e ō poupu ki he feinga mahu’inga ko ení. Ko e toki ‘osi pē ‘etau feme’a’aki he sipotí mo e laku pa’anga mai ‘a e kakai ko ē ‘oku ō fakafofonga’i tautolu ‘i muli he sipotí Sea. Mahu’inga ‘aupito ke tau fakahā’aki ‘etau poupu. Mālō ‘Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Minisitā Polisi.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mou ki’i ‘oleva angé ke tau fakaongoongo. Ko e kole ‘a e ongo Mēmipá ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘oleva angé ke tau fanongo angé pē ‘e pehē mai e ‘Eiki Palēmia ‘io pea toki tuku atu leva ke mou fili. Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u fakafofonga’i atu e ‘Eiki Palēmiá e poupu ki he langa ngāue mo ‘etau poupu ki he fānaú koe’uhi ko e fātongia mafatukituki ko ia he Tokonakí. Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: ‘Io me’a mai.

Fokotu’u Fakafongá Kakai 17 & 3 ke fili mei ai ‘a e Fakafongá mei he Tēpile Kakai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Falé ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou poupu atu ka ‘oku ou fokotu’u atu ‘a 17 he ko e tama ‘akapulu ko e haafē tu’ukimu’a ‘a ‘Atelé he taimi ko ē na’e va’inga aí. Pea kapau ‘oku ‘ikai pea ‘oatu ā Tongatapu 3 he ko e Fika 8 ia ‘a Tonga *High* he taimi ko ē na’e sila aí. Ko e ongo tama pē ia na’e tu’ukimu’a he va’ingá.

'Eiki Tokoni Sea: Ko u pehē mu’a, ‘oku tokoua ‘a e fokotu’u, ‘oku ua ho’o fokotu’ú. ‘E ‘ikai ke ‘i ai hano kovi ia ke na me’a mai ki loto angé tau ki’i ‘ahi’ahi sikalamu angé ke tau me’a ki ai e Hou’eiki pē ko hai ‘ia naua ‘oku mālohí pea folau e taha kae, ‘io, me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu’u Tongatapu 3 ke Fakafongá’i Tēpile Kakai

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Feitu'u na Sea. Ko u, kātaki pē ka ko u fokotu’u atu ‘e au a Tongatapu 3. Mou me’a atu ki ai ko ena ‘oku lolotonga teunga ‘akapulu mai ‘a e Fakafongá, ke me’a atu.

'Eiki Tokoni Sea: Hou’eiki, tau pasipasi’i mu’a he ko ia tokotaha pē ia heni ‘oku, si’i teunga kulokula mai. ‘Oku hā Fakafongá.

Siaosi Sovaleni: Mālō, mālō e ma’u koloa.

'Eiki Tokoni Sea: ‘Io mālō. ‘Eiki Palēmia.

Tapou Palēmia ke Fakafofongá’i lelei Fale Alea ki he fānau Mate Ma’a Tonga

'Eiki Palēmia: Kātaki pē ki’i faka’osi pē. Ko e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘oku folaú na’a ku tā ‘aneafi ‘o talaange ke ta’ofi ke fulihi. Pea u to e lea ki ai ‘aneuhu ‘oua na’a ke inu, ko e me’a ia na’e ‘ai ke u ta’ofi. Ka ko u siosio loto atu pē au ko ‘ene patō pē ‘a’ana ki hē ‘o ... pea ko eni ‘oku to e ‘alu pē. To e me’a pē Minisitā. Ka ko u kole atu kia moutolu ko ena ‘oku mou folaú, mou ki’i fakama’uma’u hifo ‘oleva ke ‘osi e va’ingá pea ‘osi ko iá pea mou toki ...

<001>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Palēmia: ... toki ‘ai hamou ki’i, ‘a e me’a ko ena ‘oku mou tokanga ki aí kae ‘ai ke mu’omu’a homou ‘alú ‘ai ke fakafofonga’i lelei ‘a e Pule’angá pea ko moutolu ko hotau mata ia ki he me’a ko ení. Neongo ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau folau ka ko ‘eku tuí ko tautolu ko e fo’i sino ia ‘oku mahu’inga taha ‘oku fie mamata mai ki ai e fānaú. Pea nau kole ki heni ke fetu’utaki pē kia nautolu ke ‘i ai ha ki’i taimi ke mou ki’i fe’iloaki ai. Pea ‘oku fetu’utaki ko iá ‘e fai ia palesitení ki Nu’usila. Ka ko ‘eku kolé pē ki’i fakama’uma’u hifo homou ma’u e kava mālohí kae ‘oleva ke ‘osi ‘etau va’ingá pea mou toki, ko ia pē Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō. Hou’eiki hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e 'Eiki Palēmiá. 'Eiki Palēmia ko e taha ko ē mei he Hou’eiki Nōpelé mo e taha ko ē mei hē, ko e ongo to’a mo’oni ia he taimi ‘oku na fēhangahangai ai pea mo e naunau ko ena ‘oku ke me’a ki aí. Mahalo pē ko ho’o 'Eiki Minisitā pē ‘oku totonu ke ta’ofi. Matū’aki ta’ofi ‘aupito he ko e Feitu’ú na pē ‘oku ke mea’i e Hou’eiki Minisitā ka ko e ongo tangata ko eni kuo fili ‘e he Falé ko e ongo tangata ia, ko u fa’a vakai he fa’a me’a atu ki Siainá he fa’a taimi ko ē e maha ko ē ‘a e kau Siainá. Ko e ongo tangata mālohi mo’oni mo e kei hā mai pē hona fofongá ‘ena fakafofonga’i hotau fonuá ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i malomaloa’a mo e taimi ‘oku na, hona fofongá. Kae kehe Hou’eiki mou me’a ā moutolu ka mau nofo ‘o fai ‘etau *show* mo hokohoko atu hotau Fale ‘eikí. ‘Oku ou tui pē ‘oku folau mo e 'Eiki Seá he’eku ma’ú ka ‘oku folau pē Seá ‘iate pē. Ka ko u fakamālō kapau ‘e fai hamou fe’ilongaki pea fanongo mai ‘etau fānau va’ingá. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i eni Hou’eiki kapau te mou fanongo pē ki he pīpīpi ‘a e kakaí mei halá he ‘oku māhino mai leva ‘enau pou pou pea ‘oku kamata leva ki ‘apongipongi tau mateuteu ange. Kole pē ki he kakai e fonuá ke ho’ata pē ‘a e fiefiá ‘o ‘ikai ke ngaue’aki e ngaahi to’onga mo’ui ke uēsia ai ‘a hatau fānau mo ha to e fānau iiku. Ka ko u tui ‘e ‘ikai ke to e ongosia mo e Potungāue Polisi ‘i ha fa’ahinga tu’unga ‘o e fiefiá ‘oku ope atu ‘o ‘ikai ke hoa lelei ia ‘o fe’unga mo e anga ho’omou me’a mo e vakai ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá.

‘E Hou’eiki ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e taha he Hou’eiki Nōpelé felāve’i ko eni pea mo e ngaahi ngafa fatongiá. Ko u fiefia lahi ‘aneafi he’eku fanongo ‘oku ‘ikai ke to e me’a e Minisitā Leipá tukuange ki he kau Mēmipá ke nau me’a atu he ko e Patiseti ia ‘a e Pule’angá pea ko u tui pē ‘e Sea Kōmiti Kakato faka’uto’uta lelei pē. Kapau ‘oku a’u mai leva e

Līpooti ko ē he Mōnitē. Ko u kole ki he Sea e Kōmiti Pa'angá he 'ikai ke lava 'o tufa homou Līpooti 'apongipongi ke kamata e me'a ki ai e Hou'eiki. Mōnitē hoko atu 'oua te tau to e tōloí koe'uhí ka tau nga'unu. Ko e toe pē 'a e uike kaha'ú tau ngata mei he 'aho 27. Ko e anga ia 'eku vakai ko e 28 & 29 'oku 'i loto ia he taimi mālōlō. Ka koe'uhí ke taimi tukuange ha taimi 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Minisitā *MEIDECC* tukuange ha taimi e, 'o e ni'ihī 'o e kau Minisitā ke nau fakamā'opo'opo pea vakai'i pea tukuange mai e pa'angá ki he kakai e fonuá. Sea 'o e Kōmiti Pa'angá.

Lipooti ki he ngāue Kōmiti Pa'anga 'oku toe kae fakahū mai ki Fale Alea

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie Sea. Ko e ngāue 'a e kōmiti 'oku taumu'a ke fakahū mai ia 'aefiafi ke lava 'o 'asenita ki he Mōnitē pea kapau 'e 'ikai ke lava 'o, ka kuo pau ke kakato he 'aho ni. Ko e Mōnitē pē 'oku tau hiki ki ai pea ko u tui mahalo na'a fe'unga pē he 'aho Mōnitē ka laumālie lelei pē Hou'eiki Kapineti ia ki ai ko 'etau 'osí ai pē 'atautolu he Mōnitē 'Eiki Sea. 'Oku hangē pē ko e malanga kuo fai 'e he Minisitā 'oku mā'opo'opo 'a e ngaahi ngafa fatongiá 'i he uike 'oku tau hoko ki ai. Pea ko u tui ko e tīpeiti ko eni he uike 'e ua ko eni mo e fēlingiaki ko eni ko e kakano pē ia 'o e 'Esitimetí. Ko e 'Esitimetí ia ko e ngaahi fika pē pea ko u tui 'e fakatēfito pē he laumālie lelei e Hou'eiki Kapineti ki ha ngaahi fokotu'u ke tokoni mai pē. 'Ikai ko ha fa'u Patiseti fo'ou 'o hangē ko e fa'a, ko e tokoni mai pē ki he fokotu'utu'u ha me'a ke to e lelei ange mo sai ange 'a e vahevahe 'etau pa'angá ki he 'etau ngāue 'oku hokó. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō. Fakamālō atu e Sea e Kōmiti Pa'angá koe'uhí ke ...

<002>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Tokoni Sea: ... 'omai 'a e Lipooti, mahino ko eni 'e 'omai 'a efiāfi koe'uhī ke tēpile'i ke a'u ki he 'aho Mōnite, 'e hoko atu pē 'etau ngāue 'i he 'aho Mōnite. Ko u fakamālō atu kiate kimoutolu 'i he ma'u taimi, ma'u faingamālie. Ko u pehē ke tau liliu mu'a 'o Kōmiti Kakato, kae hoko atu 'etau ngāue. Tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

Me'a Sea Kōmiti

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Mou fakama'ama'a atu. Kole pē ke u hūfanga atu ai pē 'i he tala faka'apa'apa, kuo fakahoko 'e he Tokoni Sea, 'o e Fale Alea. Kae fakahoko 'etau ngāue, pea mou me'a hifo pē ki he 'etau 'Asenita. Kae 'oatu 'a e ki'i me'a tokoni ko eni fekau'aki eni mo e ngaahi maama ko eni 'oku tau ngāue 'aki. Ko e maama 'o e la'ā 'oku 'i ai pē hono taimi pea mate. Ko e maama 'o e māhina. **Ko e mo'oni 'oku ulu. Ko e maama 'eni 'o Kalaisi. Pea 'oku hangē foki 'oku ne 'i he la'ā. Pea ko e maama ia 'o e la'ā. Pea ko e mālohi 'o ia, 'a ia na'a ne ngaohi 'aki ia.**

Ko e ki'i ... ka 'i ai ha maama 'a Kalaisi 'oku mo'ui ia 'ikai to e mate. Pea ko e maama ia 'oku faka'amu ke mou fēme'a'aki mai ai 'i he'etau Patiseti. Hou'eiki, tau kamata.

Me'a mai 'a e 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika `1 'o e Lolo-'a- Halaevalu.

Fehu'ia mo'oni e aleapau Kautaha Satelaite Pule'anga

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, fakamolemole pē. Tapu pē mo e Feitu'u na. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele, kau Fakafofonga 'o e Kakai. Ka u kole atu pē mu'a Sea, ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo 'osi hono fai 'e he Feitu'u na. 'Eiki Sea. Ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia koe'uhi. 'Oku 'ikai 'i heni foki 'a e Minisitā Pa'anga. Ka ko u lotu pē ke u fakamanatu ki he Kapineti 'eku fehu'i 'aneafi 'o fekau'aki ko ē mo e *cable*. He koe'uhi, ko u 'osi ma'u pē 'Eiki Palēmia, pea ko u fakahoko atu pē 'Eiki Palēmia. Ko u 'osi ma'u 'e au pea na'e 'osi fai 'a e fefakamo'oni 'aki ia, 'i he Pule'anga 'i he 'aho 12 'o 'Epeleli 'o fekau'aki pea mo e satelaite. Ka ko u 'oatu pē koe'uhi ko e hā nai ha'amou me'a ki ai 'i he tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni. 'Oku ou lotu pē 'Eiki Palēmia, 'o kapau na'e 'i ai ha me'a na'a tau palōpalema ai 'aneafi. Ka ko u lotu pē ke mou me'a mai ange pea ki'i fakamahino'i mai pē ki he kakai 'o e fonua. Pē 'oku tali pē 'e he Kapineti? Ko e laumālie pē 'o e me'a 'oku mou lotu ki ai? He 'oku mahino pē ia. Kapau 'e 'i ai ha *cable*? 'I ai mo ha *fibres optic* ke na fe'au'auhi pea 'e tokoni 'aupito, 'aupito ia ki he fonua fakalukufua. Ko e me'a pē 'oku tau manavasi'i ki ai. Koe'uhi, na'a 'i ai ha fa'ahinga *corruption*, 'e hoko 'i lotu 'i ai. Pea 'oku 'ikai ke u tui au, totonu ke tukuaki'i e Pule'anga. He ko e Pule'anga ko e koloa ia 'a e kakai 'o e fonua, 'Eiki Sea. Pea ko u 'oatu pē 'a e fehu'i. 'Eiki Palēmia, ko e taha 'a e me'a ke mou toki...'Io 'e 'Eiki Sea!

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā Polisi! Ko e hā! Fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Polisi: Kole pē ke u tokoni atu 'i he fehu'i kuo 'omai

Sea Kōmiti Kakato: Pe'i me'a mai Minisitā

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni, Sea. Ka e fai atu ha fakalavelave ki he fehu'i ko eni. Mahalo ko e tu'o ua eni pē tu'o tolu. Pea 'oku 'i ai 'a e totonu ke fai atu ha fakamatala mei homou Pule'anga kau ki he kaveinga ko eni.

Sea, hangē pē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga 'aneafi. Ko e fakamatala ko ē 'o pehē kuo fakamo'oni 'a e Pule'anga ki ha Satelaite. 'Oku 'ikai ke kakato ia mo mo'oni, 'i he 'uhinga pē Sea na'e 'ikai ke kakato 'a e *process ia* ko ē ke fakakakato ke pehē kuo kakato fakalao. Ko e 'uhinga ko ē...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā, Sea! Hangē pē ko e me'a ko ena na'a ke lau 'e he Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke u tu'u au ...Minisitā Polisi! Te u lava pē 'o 'oatu ki he Feitu'u na

<004>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'ilakepa: ... 'a e fakamo'oni ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā Leipa ma'a e Pule'anga na'e fai ki Fisi. Ke ke me'a ki ai kapau 'oku mo'oni 'a e Feitu'u na, 'oku ou fu'u 'ohovale lahi 'i

he malava ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni ke ne fakafongā’i ‘a e Kāpineti ki he kautaha ko e *Kacific*. ‘A ia ko e kautaha eni ‘oku nau ...

Fakahā Minisita Polisi hili motu keipolo ‘initaneti na’e fiema’u ha satelaite talifaki ‘oua uesia fetu’utaki

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia, sai pē he ‘oku ma’u pē ‘e he motu’a ni Sea, kae tuku pē mu’a ke fai atu ‘a e fakalavelave, ‘oku ou tui pē mahalo ko ‘ene kakato pē ‘a e puipuitu’a mo e ‘ātakai na’e fakahoko ai ‘a e ngāue ko eni ‘oku ou tui pē ‘e mahino. Ko e hili ko ia ‘a e maumau ki he’etau *cable* fetu’utaki ko ia ki muli, na’a nau mea’i pē ‘e he hou’eiki na’e ua miliona ‘a e fakamole ki hono ngaahi eni, pea ‘oku kei fai ‘a e ngāue fakalao ki ai, ‘oku mahino eni ‘i he taimi ni na’e ‘i ai ‘a e *human factor* na’e kau hono motuhi ‘o e *cable* ko eni pea ‘oku lolotonga hokohoko atu ‘a e ngāue fakalao ko ia ‘Eiki Sea, ko e me’apango ia ‘a e hoko ha me’a pehē ki ha me’a ngāue ‘oku kaunga tonu ki he fiema’u tefito ‘a e fonua pē ‘oku *strategic*, pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e fiema’u ‘e he Pule’anga ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga *pack up* pē koe’uhi pē ko ē ko e *redundant* pē ‘oku ‘i ai ha founa kehe ke fakapapau’i kā maumau pea ‘oua ‘e to e motu ‘a e fetu’utaki, mea’i pē ia ‘e he kakai ‘o e fonua, ‘oku tau fu’u fakafalala ki he me’a ngāue ko eni, ki he fetu’utaki ki muli. Hangē pē ko ē ‘oku mou mea’i ko e hiki ko eni ‘a e pa’anga ‘omai mei muli pē ko e *remittances* ‘o a’u ki he lēkooti ko e tolungeau nimanoa (350) miliona, ‘oku ‘i ai ‘emau tui ‘oku kaunga lahi ki ai ‘a e lava ‘a e kakai ‘i Tonga ni ‘o fetu’utaki hangatonu mo vave ki honau kāinga ‘i muli.

Pea ko e feingā ia ke ‘i ai ha *pack up* ke fakapapau’i he ‘ikai ke to e motu fuoloa ‘a e sistemi, pea tupu ai ‘a e fakakaukau ko e satelaite mei ‘olunga kā totongi ha satelaite ke ne hulu hifo ‘o fakahoko ‘a e sevesi initaneti ‘o ka faifai ‘oku motu ‘a e *cable*, ‘e oma ange ia ‘i he ki’i vaha’a taimi nounou, ‘a ia ko e fekumi ‘a e Pule’anga ki ha founa pehē, ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke fokotu’u ha kautaha satelaite ke fakatau tu’u’anga satelaite pē ko e *orbital satellite slot* hangē ko e taimi ko ē, ‘uhinga pē eni ia ko ha fo’i satelaite ‘e lava ke ne *provide* mai ‘a e sevesi faka’initaneti ‘i ha taimi ‘e to e motu ai ‘a e *cable* ko e *pack up system*.

Te’eki kakato ngāue fakalao ki he aleapau kautaha satelaite Pule’anga

Pea na’e fakahoko ‘a e fatongia ko eni ‘e he ‘Eiki Minisitā Leipa Sea, pea ‘omai ki he Pule’anga pea ‘oku to e vakai ‘e he Pule’anga ki ai ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ngāue fakalao, ko e me’a ‘oku ke me’a mai ki ai ‘Eiki Nōpele ‘oku mau lave’i pē ‘e mautolu, kā ko e ngaahi ngāue fakalao ko ē hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ‘i ai ha kautaha pehē ‘i Tonga ni mo tali ‘e he Pule’anga, ‘a ia ko e ‘ū me’a ko ia ia ‘oku te’eki ai ke *binding* ia ‘i he Pule’anga, ko e anga pē eni ia hono fekumi ki ha ngaahi founa ke fakapapau’i kā to e motu ‘a e *cable* ‘oku vave ‘aupito hono fakamo’ui mai ha *pack up* ki he kakai ke hokohoko atu’a e fetu’utaki. Ko e ki’i tokoni ia ‘e lava ‘o ‘oatu ‘i he taimi ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō lahi au ia ki he Minisitā Polisi ‘i he me’a ‘oku ke me’a ki ai, pea ‘oku sai pē ‘oku tohi pē ‘i he’etau minitií. Kā ko e me’a ‘oku ou lave ki ai ‘Eiki

Sea, te u 'omai pē 'e au ke 'oatu ki he Feitu'u na ke tokoni atu ki he 'etau tipeiti, kā 'oku ou lava pē 'o fakahoko atu ke mea'i 'e he 'Eiki Palēmia 'a e tu'unga 'oku 'i ai, kā tau hoko atu 'Eiki Sea he 'oku tau tui pē tautolu ko e ki'i me'angāue ko eni 'oku 'omai ke tau ngāue 'aki 'i he taimi ní, ko e faufaua 'a hono 'aonga, ka ko ene taimi pē 'oku tau ngāue hala 'aki ai, hangē pē ko e me'a ko ē tau feinga ki ai 'Eiki Minisitā he taimi ni ke fai hano fakalelei ke 'oua 'e fai 'aki ha fakamamahi 'aki 'a e tekinolosia.

Tokanga ki ha sino pau Pule'anga ke mapule'i lelei pa'anga ki he sosaieti fakatahataha

'Eiki Sea, ko e me'a 'e taha 'oku ou ki'i tokanga atu pē ki ai 'e Hou'eiki Kāpineti 'oku ou mātu'aki tokanga 'aupito 'aupito ki he 'ai ko eni 'o e sosaieti ko eni 'oku 'ave holo 'i he ngaahi kolo ni Sea. Koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai ha sino pau 'i he taimi ni mālohi fe'unga ke ne hanga 'o leva'i lelei 'a e ngaahi koloa 'a e ngaahi 'otu kolo 'a e ngaahi kolo ni Sea. Kaekehe 'oku 'oatu pē koe'uhí ki he tafa'aki 'a e Pule'angá ke mou me'a ki ai, ko e hā ha'amou me'a ki ai ki he tu'unga 'oku 'i ai 'i he taimi ni.

Tokanga ki he totongi \$37.50 e moa

Sea, kole mu'a ke u to e foki mu'a ki he puha moa kau tangutu mu'a ki lalo. 'Osi pē ko ē 'etau feme'a'aki 'i he puha moa, 'oku ou fakamālō lahi ki he Minisitā Leipa, 'oku ou lave'i pē 'e au 'oku fanongo lētiō mai pē Minisitā Leipa he ko e tangata ko eni 'oku mātu'aki tokanga 'aupito 'aupito ki he me'a ko eni ko e lao. 'Osi pē 'etau ngāue na'e foki leva 'a e Minisitā 'o fakahoko ki he kautaha moa ko eni pa'anga 37.50 'a e 'ū koniteina ne ne ngāue'aki. 'Oku ou ma'u ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'ilakepa: ko 'aneefiafi 'a e ni'ihi. 'I ai pē e ni'ihi 'oku 'ave ki ai 'oku pa'anga e 51, pea 'oku manavasi'i 'a e tokotaha ko eni, 'Eiki Palēmia, 'a eni ko ē 'oku ne puke 'a e koniteina moa lahi taha, 'i Fasí, ke ne tukuange 'a e moá, koe'uhí na'a faifai kuo 'ilo 'e he Pule'angá 'a e tu'unga ko ē kuo 'osi tu'utu'uni 'e he Pule'angá, ki ai. Ka 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Leipá. Ko e ngaahi falekai ko ē e kau Tongá, mo ha ni'ihi 'oku pa'anga e 55 ki ai, Sea. Pea ko e me'a 'oku kole atu ko ē 'e he ni'ihi ko ē ke 'omai e *receipt*, talamai 'ikai, 'ikai ke 'omai ha *receipt*. 'Oku mahino mai kiate au hono 'omai 'e he ni'ihi ko eni, 'oku malu'i koe'uhí ke 'oua 'e 'ilo 'a 'ene me'a ko ē 'oku faí, fakatatau mo e tu'utu'uni ko e kuo 'osi 'oange 'e he Pule'angá. Hou'eiki Pule'anga, ko 'eku kole pē 'a'aku kia moutolu, 'e tapu ke mou

Sea Kōmiti Kakato: Tāpuni.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ia 'e taha, 'Eiki Sea. Ko e ta'ofi e 'ū koniteina pea 'oatu ki he nima e Pule'angá, ke nau fakatau 'a e 37.50 ke 'osi pea toki hoko atu.

Ko e ki'i mātu'a, 'Eiki Palēmia, fakatupu koloa, 'i he *Costlow*, ko 'enau koniteina 'e hongofulu ko eni na'e toki 'omai ko eni, 'oku tu'u ia, koe'uhí 'i he kei pehē holo 'a e tokotaha muli fakatupu koloa ko eni mo 'ene koniteina moá. 'Oku tau faka'amu ke fai mo faka'osi 'ene me'a ko ē 'oku

fai holo hotau fonua ni, koe'uhí kae malava ke nga'unu ā 'a e si'i ni'ihi fakatupu koloa Tonga, 'i hotau fonua ni, 'aki e tu'unga 'oku to e lelei ange ai, 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, fakamolemole pē, 'oku ou 'oatu e me'a ko ení, koe'uhí ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki Pule'angá.

Tokanga ke 'ave ngāue ki hono tokanga'i me'angaue hono fakahifo mo fakaheka uta 'i uafu ki he Tonga

'I ai e me'a 'e taha 'oku ou ki'i tokanga ki ai, fekau'aki mo e uafú, 'Eiki Sea. Fo'i me'a fo'ou eni. Ko e uafú, 'oku lolotonga fai e *tender* ki hono tokanga'i ko ē e 'ū me'angāué, mo hono fakahifo mo hono fakaheká, pea ko e *stevedore*, 'Eiki Sea. Pea kuo u 'ohovale lahi 'i he'eku ma'u 'oku lolotonga fai e *tender*, mahalo 'e toki tala ki Novema. Ko e fu'u pa'anga lahi eni, Pule'anga, 'oku mou tuku ange 'a e me'angāué mo e kotoa kotoa ki ha taha, ka 'oku ou sa'ia pē hono tukuangé, koe'uhí 'oku 'i ai e ni'ihi taukei 'i hotau fonua ni, 'Eiki Sea, 'oku nau malava 'o fai e ngāue ko iá. Ka 'oku lolotonga fai e *bid* ko ení, 'Eiki Sea. 'Oku ou sa'ia pē au, 'Eiki Sea, 'i he kau fakatupu koloa Tongá. Hou'eiki Pule'angá, kae'uma'ā e Hou'eiki e fonuá, tau poupu ki ha ni'ihi langa fonua 'oku nau loto ke nau tu'u mai 'o kau 'i hono langa, ke ma'u ha tukuhau, 'o hangē ko ia 'oku 'ohake he Fale ni, ke tokoni ki he langa e fonua ko ení, 'Eiki Sea. 'Oku ou kole atu au ke to'o e ongo kautaha muli 'e ua 'oku na kau 'i he *bid* ko ení, 'Eiki Sea. Ko e ongo kautaha Tongá, 'oku 'ikai ke u fie lave hingoa, koe'uhí he 'oku ou lave'i 'oku 'ikai ke totonu ke 'ohake he Fale ni, pea tāpalasia ai 'a e ni'ihi muli ko ení, ka 'oku tau tui 'oku totonu ke 'oange e faingamālié ki he kautaha Tongá, kapau 'oku nau malava 'o fai e ngāué, 'Eiki Sea.

Ko 'eku fakatātā eni, 'Eiki Sea, ki he tanu hala ko ē 'i Vava'ú. 'I ai e ki'i motu'a he kau *Guttenbeil* 'i Vava'u, maau 'ene 'ū me'angāué, ka 'oku 'ikai ke 'oange 'a e tanu halá ia ki ai, 'oku 'oange ia ki ha ni'ihi kehe, pea 'oku sai pē ia he ko e Tonga. Ka ko 'etau sio ko ē ki he anga e fetūkuaki 'a e tūkunga 'o e 'ahó, mo e fakalakalaka hotau kakai he fonua ni, 'oku tau faka'amu ai ke 'oange ha faingamālie ma'a e mātu'a, pē ko e kakai fakatupu koloa 'a e fonuá. Pea 'oku ou fokotu'u atu pē, Hou'eiki Pule'anga, ke mou laumālie lelei pē, 'oange ki he ongo kautaha Tonga 'oku na lolotonga fakatupu koloa he fonua ni. Ko e tokotaha pē ia, pē ko e fāмили e ha'a *Cocker* pea mo e toko taha 'i he

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, 'oku ou ki'i kole atu pē ki he Hou'eiki No0pele, pē 'e lava ke u ki'i tokoni atu, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me;a mai, Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pē pea mo e Feitu'una, Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató, pea mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni. Sea, 'oku ou ki'i fie tokoni pē 'aku ia ki he Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Vava'ú, ki he 'isiu mahu'inga ko eni kuo 'ohaké. Kuo mahino ki he motu'a ni 'oku lolotonga lele 'a hono tu'uaki kitu'a, ke nau hanga 'o tokanga'i ko eni 'a hono fakahifo mo e fakaheka 'a e utá, 'a e *stevedoreship*. 'Oku 'osi mahino 'aupito pē ia he ngaahi saveá ...

<006>

Taimi: 1050-1055

Tui tatau Pule'anga ma'u faingamalie he Tonga he ngaahi *bid* fai ki he ngāue he uafu

'Eiki Minisitā Mo'ui : .. 'a e faka'amu ko ē ke ma'u pē 'e he kau pisinisi *local*. 'Oku 'osi 'i ai pē mo e ngaahi *criteria* na'e fokotu'u 'e he Poaté, 'oku nau ngāue ki ai. Hangē ko 'ene me'á 'e toki... 'oku fakahoko 'a e fo'i *process* ia ko eni hono tu'uaki, toki fakahoko mai e olá ia 'amui, pea 'oku 'i he Poaté, ke nau fai e tu'utu'uni, pea 'oku ou kole pē au ia ke tau hanga 'o faka'apa'apa' i 'a e fo'i *process* ko ia. 'Oku mahino 'aupito 'a e me'a ia 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e mahu'inga ko ē, kapau 'oku lava 'e he kau pisinisi Tongá 'o fakahoko 'a e ngāue ko ia. Pea 'oku poupou e Pule'angá ia mo e tui tatau, pea ko e *criteria* pē ia na'e fokotu'u 'e he Poaté, ke fai'aki 'a hono fakalele 'a e fo'i *process* ko eni ke fakahoko 'aki e me'á. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisitā kātaki, ko e 'uhinga pē ia ki he vaka mulí, 'ikai ke kau ai e *local domestic* 'a e *stevedore* ko eni?

'Eiki Minisitā Mo'ui : Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō atu pē au Sea, koe'uhí ko e tali 'a e 'Eiki Minisitā. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke fai hano tāpalasia 'ona e *process* ko eni 'oku fai. Ko e fakatokanga'i pē, pea fai e kole atu e faingamālie lolotonga e *process*, ke tau fakatokanga'i 'a e kau fakatupu koloa Tongá 'Eiki Sea.

Fehu'ia 'uhinga lahi fakafisi kau *CEO* e Potungāue Ako

'Eiki Sea, ko e faka'osí, ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā Akó ke fakamolemole mu'a, ke tokoni mai mu'a, koe'uhí ko e tu'unga 'oku lolotonga faingatā'ia ai 'a e Akó he taimí ni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u fa'a lave ki ai 'Eiki Sea koe'uhi he te ke tuputāmaki mai kia au, pea to e tuputāmaki mai 'a e ni'ihí he Falé ni, kā te tau fakatokanga'i ange, 'a e tu'unga 'oku 'i ai e akó, he koe'uhí, 'oku 'alu pē taimí mo e fakatokanga'i ke fakafisi e kau ngāue. Ko e hā e me'a kuo fakafisi atu ai e tokotaha kimu'a, fakafisi mai eni 'a e tokotaha mai kimuí ni. 'E faifai pea 'e fakafisi 'a e ni'ihí lelei tahá, 'Eiki Sea hotau Potungāue ko eni, kae kei toe pē kau lelei, kae 'ikai ke malava fakahoko lelei e fatongiá, 'o e tafa'aki e akó 'Eiki Sea. Koe'uhí, 'oku kei tolona pē 'i he loto 'o e ngaahi laumālie 'o e ni'ihí 'i he Akó, koe'uhi ko e tu'unga 'oku 'i ai he taimí ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou faka'amu pē 'Eiki Minisitā Ako, ke ke fai ā mo ke solova 'a e 'ū palopalema ko eni. Ko e talu mai ho'o kamata ho'o ngāué, mo e kei huluni pē 'a e faingatā'ia ko eni he ako. 'Ikai ke tau loto ke tau fetūkuaki, kai ke u to e loto au ke u 'oatu ha lea, ke tuputāmaki mai e Feitu'ú na, ka ke tau fakatokanga'i pē 'Eiki Sea.

Fokotu'u fakafoki 'Apiako Fokololo 'oua to e fakamalumu he kautaha *FISA*

Ko e 'ave ko eni 'a e 'Apiako Fokololó ki he *FISA* Sea, sai pē hono 'ave ki he *FISA*, ka kuo tau fakatokanga'i 'oku totonu ke fakafoki pē 'a e Apiako Fokololó ki he Fokololó. Tuku 'a e tafa'aki komēsiale ko ē, ke nau fakalele 'enu tu'unga e faka-komesiale 'ū vaka mo hono tokanga'i, pea kapau leva 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku nau 'osi, pea nau fiema'u ke nau ō 'o *practical* 'Eiki Sea, malava pē ke nau tohi ki he *FISA* pē te nau hū ki ai 'Eiki Sea. Ka ko e 'aho 'aneafi, 'oku tau fakatokanga'i pē 'a e 'unu ki 'olunga 'a e ako 'a e Fokololó, pea fakamālō ki he Pule'anga Siamané

koe'uhi ko e tokoni na'a nau fai, faai mai 'o a'u ki Nu'usila, a'u pē ki ha tu'unga, kuo holo 'aupito 'aupito 'a e tu'unga ako ko ení 'Eiki Sea. Ka koe'uhí 'oku 'alu ke tokolahi ange 'a e to'utupú he fonuá ni 'Eiki Sea.

Polokalama ngāue ki Siapani fiema'u ki ai kakai mei muli kau ai Tonga ni

Sea, 'i ai e ki'i *project* ko u ma'u, ka 'oku 'ikai ke u lave'i, pē te u lava fakahū fēfē ki he tafa'aki 'a e Pule'angá, ka 'oku ou 'osi ki'i fakalika pē ki ha ni'ihi 'o e Hou'eiki Minisitā. Ko Siapani, nau fiema'u 'a e toko 5 kilu, ke ō ange 'o ngāue 'i Siapani. Fiema'u 'a e kau neesi, fiema'u 'a e kau *cook*, fiema'u e kau 'enisia. Ko e folau ko ení 'Eiki Sea, fe'unga ia mo e ta'u e nima. 'Oku 'ikai ke u lave'i 'Eiki Palēmia ko hai te u 'oange. 'Osi mea'i ia 'e he 'Amipasitōa Siapaní heni, pea 'oku nau mateuteu kinautolu, 'o kapau 'e 'i ai ha aleapau 'a e Pule'angá pea mo e Pule'anga Siapaní ki hono 'ave ha ni'ihi. Ka 'oku tau fiema'u foki ke mahino, ko e hā e tu'unga ko ē hono 'ave hotau kakaí, kae tautautefito ki he to'utupú 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, tau fiefia tautolu ke 'ave hotau kakaí koe'uhí, ke lava ke nau ma'u ha fa'ahinga ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu'ilakepa: ... pē té nau ma'u hā fa'ahinga tu'unga lelei ki he kaha'ú kae 'umā'a honau ngaahi fāmilí. Pea 'oku ou fakahoko atu pē ki he tafa'aki 'a e Pule'angá ké mou mea'i e me'a ko ení. Kā 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou fakatokanga'i, 'oku 'i ai e uesia e.

Tokanga ki he faingamālie he 'alu toli mo e palopalema he 'ikai ha ngāue

'Anepō, kuó u lele atu ki Liku'alofa 'o ma'u mei he tokotaha fakatupu kōloa pisinisi ko iá ngāohi me'akaí. Na'á ne talanoa mai 'a e me'a mālie, kumi hake 'enau kukí 'anautolu, ō nautolu he tolí. Me'ā ko hoku ki'i tēhina 'oku 'i ai hono ki'i vaka toutai, talanoa mai pē me'a tatau 'aneafi, kumi 'enau kau toutaí, 'alu ē kaume'á ia he tolí. 'A ia 'oku māhino mai leva, 'oku holo leva hotau kakaí e tokolahi e ni'ihi, tokolahi taha he 'alu he tolí. Kā 'oku mou mea'i e pālopālema 'oku hoko he tolí, he 'okú ou foki mai mei Vava'u, līpooti mai he ki'i mātu'a 'amautolu mei motú. 'Osi e māhina ia 'e tolu, te'eki ai pē fai hā ngāue ia, kā nau kei tā pē 'a e pa'anga 'e \$120 he uike 'o 'enau nofó fakataha pea mo e ni'ihi ko ē 'oku nau nofó fakakulupu 'i ha fale pē ko ha loki. 'Eiki Sea, 'oku 'oatu pē Hou'eiki Pule'angá koe'uhí pē ke mou fakatokanga'i 'oku totonu ke kau ia he tau 'Esitīmetí mo 'etau Patisetí tautautefito ki he 'etau tokanga'i 'a e to'utupu 'o e fonuá ni 'Eiki Sea. Ko e uesia lahi taha ko eni 'oku hoko ko eni 'a ia na'e fai ki ai 'a e feme'a'akí fekau'aki mo e *drugs*, ko e to'utupú 'Eiki Sea.

Pea kapau te nau a'u 'o tu'u 'i ha tu'unga 'oku 'ikai sai honau lēkooti, he 'ikai ke nau kau nautolu Sea 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea. 'A e folau he tolí, 'i he folau ko eni 'a e fiema'u ko eni 'a Siapani 'o fekau'aki mo hotau kakaí ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko e 'uhinga e 5 kilu ia ko ení ki Tongá ni pē ia. Ko e 5 kilu ko ení, ko e hā pē hotau fika lahi taha 'o tautolú pea ko e fika ia 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke 'oange ko ē.

Kuo 'osi māhino ki Siapani 'oku nau 'omai e kau 'Esia, 'i ai pē ni'ihi ia nau hola nautolu 'i Siapani,

pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi uesia ‘oku ‘ikai ké nau fa’a mālava ké nau ma’u e ngaahi tu’unga ko ē kehekehe ‘o e fa’ahinga kakai ko ení (hūfanga he fakatapu) ‘Eiki Sea. Kā kuó u ‘oatu pē ki he Hou’eiki Pule’angá ké mou me’a ki aí ki he tu’unga ‘oku tau ‘i aí.

‘Eiki Minisita Pōlisi: Sea, fakamolemole atu, ké u tokoni atu pē ko e ‘uhí ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisita Pōlisi.

‘Eiki Minisita Pōlisi: Kātaki pē e ‘Eiki Nōpelé ‘oku lahilahi ‘a e ngaahi me’a kuo fehu’i mai. Kā ko e kole pē ke tuku mai hā faingamālie ‘o e Pule’angá ke tali tahataha atu pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á.

Sea, ‘oku tokanga atu ‘i he lave ko ení fekau’aki pea mo e moá pea mo e ‘ikai ke ma’u ha *receipt* ‘a e kakaí, ngalingali ‘oku fai hano kākā’i ‘o e kakaí hono ‘ikai ke ‘omai e *receipt*. ‘Oku ou faka’amu pē Sea ‘oku me’a mai ‘a e kakai ‘o e fonuá mo e kau pisinisí ‘i he ngalu ‘eá ki he fakamatala ‘oku ‘oatú. ‘Oku ‘i ai foki ‘etau Lao ko e *Consumer Protecting Act* pē ko e Lao ki hono malu’i ‘o e kau konisiuma. Pea ‘i he kupu 20 ‘o e Lao ko iá ‘oku pau ke ‘oatu ‘e he taha fefakatau’aki hā ngaahi tohi tali totongi ki he kau fakatau maí.

Fakamolemole pē Sea, kau ki’i lau nounou atu pē. “*Ko e taha fefakatau’aki kōtoa pē ‘okú ne fakatau atu hā ngaahi kōloa, kuó pau ‘o ka fiema’u ke ne ‘oatu ki ha taha ‘okú ne fakatau mai ia hā tali totongi ‘e hā ai ‘a e ngaahi me’a ko ení, ‘a e ‘aho ‘o e fakatau atú, lahi ‘o e kōloa kuo fakatau atú, mahu’inga kuo totongi ki he lahi ko iá pē ko e fakatau fakalūkufua pē faka-mōvetevete.*

‘I he kupu 30 Sea, kapau he’ikai ke fai e me’a ko ení, ‘oku tautea pa’anga ‘e 1000 pē ko e ngāue pōpula ki he ta’u ‘e taha, kāpau ko e ‘uluaki fakahoko ‘o e hia ko iá. Pea kāpau ‘e ‘alu hake ‘o tu’o ua, ‘oku hiki e tautea ‘o ngāue pōpula ta’u ‘e ua mo e \$7000. Ko e ‘uhí ke me’a mai ‘a e kakai ‘o e fonuá mo e kau pisinisí ki he Laó pea ke mou hanga mu’a ‘o fakahoko totonu ia ki hotau kakaí kā ko e tokoni atu ia ki he me’a na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpelé. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fakama’opo’opo mai koe Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Sea, kuó u fakamālō atu ko e ‘uhí ko e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pōlisí, pea ‘oku fānongo mai ‘a e kakai ‘o e fonuá. ‘Io, ‘Eiki Minisita Pōlisi ‘oku hoko ia hāngē ko e me’a na’á ku lave ki ai ‘anenai. Ko e kole atu ke ‘omai e *receipt* ‘oku talamai ‘e he ni’ihi muli ia ko ení, fakamolemole ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hā *receipt* ia. Kā ‘oku sai ke fānongo ki ai ‘a e kakaí ko e ‘uhí kā ‘oku ‘ikai, fai mo feinga he vave tahá ka e fai mo fakahoko ‘a e tu’utu’uni ‘a e Laó.

‘Eiki Sea, ‘oku tau fakatokanga’i ko e vaka ‘alu faka-lotofonuá ‘Otu Anga’ofá, kole pē mu’a ke ki’i tōkanga ange mu’a ‘a e kau ngāué, lahilahi e ni’ihi ‘oku nau

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele, fakamā’opo’opo mai hā ki’i sekoni ‘e taha.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io, lahi ‘a e lāunga ‘i hono hae ‘enau kōloá ‘i he vaka ko ení ko e ‘Otu Anga’ofa ‘Eiki Sea, ke fakatokanga’i ia ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ‘oatu pē ké ke me’a ki ai, me’a ki ai

‘a e kakai ‘o e fonuá ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau ngāue ‘Eiki Sea. Mālō e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai.

<000>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ...

<002>

Taimi: 1125 – 1130.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu ho’omou feme’a’aki. ‘Oange ‘a e fainamālie ko eni kihe ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na, ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. ‘Uluaki. Ko u fakamālō ki he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u. Ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku ne hanga ‘o ‘omai, pea ko hono mo’oni ‘oku tokoni pē ‘a e ‘isiū ko eni. Neongo kuo lahi hono toutou ‘ohake. Ka ‘oku hangē pē hano toutou fakamanatu mai. Ka ko hono mo’oni ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai, ‘oku ‘ikai ke tuku. ‘Ikai ke u toe lave au ki he me’a ko eni, ki he Satelaite mo e ngaahi me’a pehē, *Cable*. Na’e ‘osi ‘ohake pē ia ‘i he kuohili. Pea ‘oku fai pē ‘a e ngāue ia ki ai ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke tuku. ‘A ia ko e taimi ko ē ‘e toki maau ai. Ko ia ‘e ‘oatu hono ola ‘o e ngāue ko ia.

Ko e me’a ko eni fekau’aki pea mo e Uafu. Ko e ‘isiū ko ia na’e kau ‘a e motu’a ni, ia he tokanga ki ai, ‘i he kuohili. Hono feinga’i ke malu’i ‘a e ngaahi Kautaha *Local*. ‘I he taimi ‘oku hūmai ai ha ngaahi Kautaha muli, ‘oku nau ma’u ‘enautolu ‘a e fu’u ivi lahi fakapa’anga. Pea hangē ko e ngaahi fetu’utaki. Pea he ‘ikai ke tau lava ‘etautolu, ‘o fe’auhi mo nautolu. Ko hono mo’oni ia. ‘Oku lahiange pē ‘a ‘enau silini ‘anautolu. Pea hangē ko e ngaahi Fetu’utaki mo e ngaahi me’a pehē. Ka ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai.

Ko e ongo Kautaha Tonga ko eni. Mo’oni ‘aupito. Kau au ‘i he loto. Pehēange mai na’a tau ma’u ‘a e ivi pea mo e fakapa’anga. Pea mo e taukei. Ko e lekooti lelei ki he ngaahi Kautaha Tonga, ke nau fakahoko ‘etau ngāue. Ka na’e ‘osi lave ki ai ‘a e Minisitā Mo’ui. ‘Oku lolotonga fai pē ‘a e ngāue ki ai. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e *process* ‘oku ngāue ‘aki. ‘Ikai ke pehé ke tau fu’u ō atu kitautolu ‘o fai atu ha fa’ahinga Tu’utu’uni, ka ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai.

Na’e ‘i ai mo e me’a ‘e taha na’e ‘ohake. Ko e me’a eni ‘oku fekau’aki pea mo e Toli. Mo’oni ē mo’oni ia. Ko e taimi ni, ko e fiu kumi holo ha kauvaka. A’u ki he ‘Enisia Vaka. ‘Alu ‘a e ni’ihi ia ‘o toli ‘i Nu’usila ‘oku lahiange ‘enau silini. Pea ko e mo’oni, ē mo’oni ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai. Na’e kau mo au ia he tokanga ki ai. ‘E anga fēfē ha’atau feinga’i ke fakafoki mai ke ma’u ha skill ‘a e fa’ahinga ko eni. Pea fakalelei’i mo e vāhenga, ko e ‘uhinga ke nau nofo ‘i

Tonga ni. 'Oua 'e ō ki he Toli. He kapau he 'ikai ke tau fai 'a e ngāue ko ia. 'E 'alu hotau kakai mo e kau Talavou, ō kinautolu he Toli. 'E lahiange 'enau silini. Pea tetau feavaaki, fe'amokaki 'a Tonga ni, 'i he ngaahi 'elia. Hangē ko e fanga ki'i Pisinisi iiki ki he ngaahi me'a fakatufunga. Ko e ngaahi me'a ki he me'alele. 'Osi hoko ia. Pea ko e ngaahi vaka 'oku nau lāunga mo nautolu. 'A ia ko e fo'i pole ia 'oku 'omai ki he Pule'anga ko eni. Ke fai ha ngāue ki ai, pea ko e me'a ia 'oku mau ngāue ki he tafa'aki ko eni ki he Fakalele'i 'a e Folautahi. Ko e 'uhinga ke vave hano tokanga'i 'a hotau kakai ke nau foki ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'a, tautautefito ki he kau ako mo e kau 'alu tahi.

Mou lave'i kotoa. Ko e motu'a ni na'e fuoloa 'i he Pule'anga. Ko e Kautaha Siamane, na'a nau ōmai 'o fokotu'u 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea na'e Fika 1 'a Tonga ni. Taki 'a Tonga ni, 'i he teuteu'i 'o e kakai 'alu tahi. Pea 'oku 'ikai ha 'ilo pē ko e ha 'a e me'a na'e hoko 'i he fo'i vaha'a taimi ko ia. Mavahe ko ē 'a Siamane. Pea mavahe fakataha atu pē nautolu mo e taukei mo e ngaahi me'angāue pehē. Pea ko 'eku manatu'i. Na'e 'omai kihe Potungāue Ako. 'Ikaiki ke u toe 'ilo mai 'e au ki he ngaahi konga kimui ni. Ko e me'a pē 'oku 'asi mai 'i he taimi ni. 'Oku 'i ai pē 'a e tōnounou lahi. Pea ko 'emau feinga ko eni 'oku fai he taimi ni. Ko e feinga'i ke fakafoki ke tau a'u ki he tu'unga koi a, 'oku 'ikai ke faingofua 'a e ngāue ko ia. 'Oku 'i ai pē hono ngaahi palōpalema, ka neongo ia 'oku mau feinga pē ke lava ke tau toe fakafoki pē 'a Tonga ni, kihe tu'unga fuoloa, na'a tau taki kitautolu hono teuteu'i 'a e kakai ke nau ōmai 'o mateuteu ki he 'alu tahi. 'Oku mau lolotonga ngāue ki ai, 'oku 'ikai ke tuku ia.

'Oku 'i ai 'a e me'a 'e taha fekau'aki mo e Ako. 'E Hou'eiki! Ko e *issue* lahi eni 'i he fonua ni. 'A eni ko ē 'oku toutou 'ohake. Na'a ku fakakaukau au kuo 'osi. Ka ko eni ia, 'oku kei fai mai pē. 'a e fe'auhi. Pea ko u fanongo atu.'oku 'i ai hono uki 'a e tukungāue 'a e kaungāue,'i he fo'i *issue* pē ko eni na'e 'ohake 'i he pongipongi ni. Hou'eiki! 'Oku 'ikai

<004>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia: ...ke 'i ai ha'aku ko e tangata faiako au, pea na'e teuteu'i au keu ngāue ki he Potungāue Ako, 'oku 'ikai te u 'ilo 'e au 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo e ako. Kā te u talaatu 'oku 'i ai pē 'eku ki'i taukei mo 'eku maheni 'i he mala'e ko eni 'o e faiako, pea 'oku ou fifili lahi pē ko e hā 'a e me'a 'oku tolonga pehē ai 'a e palopalema ko eni 'i he ako. Na'e kamata 'a e me'a ko eni mei he fakafekikihi ko ē hono *standardize* ko ē 'o e maaka 'o e fānau, pea ko e motuj'a ni na'a ku kamata hono fai 'a e *reform* ko ia, ke tau foki ki he raw marks. Pea he'ikai keu to e lave ki he me'a na'e hoko 'i he kuohilī 'i he ta'u nai 'e nima 'oku tau situ'a ki ai, ne a'u 'a e motu'a ni ia ki hono tāpalasia fakataha mo hoku foha, fakataha mo Pīveni mo hai 'a e ni'ihi, tāpalasia 'i he fo'i reform ko ia. Kā te u teleatu me'a 'oku hoko 'i he 'aho ni pē te mou tui ki ai pē 'ikai, me'a ia 'a moutolu, kuo 'osi fakamo'oni'i 'e he *SPPA* 'i Fisi ko e founga lelei tahā ia 'a e *raw marks*, pea 'oku nga'unu kātoa 'a e Pasifiki ke nau 'alu nautolu ki he founga ko ia, pea nau ngāue 'aki 'a e founga fo'ou ko e 'oku 'i ai 'a e fo'i lea 'oku nau ngāue 'aki, pea 'oku 'ilo pē 'e he ni'ihi ko eni 'i he Potungāue Ako, 'a e liliu ko eni mei he ko e *outcome basis*. Mālō Minisitā Ako, ko e ola, 'osi ngāue 'a e Pasifiki ia pea 'osi fakamo'oni'i pē 'e he Potungāue Ako, kā 'oku 'ikai keu 'ilo'i ko e hā koā 'a e palopelema. Ko eni kuo fokotu'utu'u eni ki Vanuatu ke nau ōmai 'o ako atu mei Tonga ni. Ako 'a e founga ko ia. Kā ko e me'a 'oku 'ikai keu fie lave au ki he fo'i *process* ko ia na'e

recruit ‘aki ‘a e tokotaha ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e longoa’a. Kā ‘oku ‘ikai keu lotu keu to e hanga ‘o ‘a’au mai ‘a e kuohili ko ha ngaahi fakatātā, k ‘oku ou fifili ‘i he kakai na’e teu’i ‘i Tonga ni ‘o nau ma’u ‘a e ‘ilo ko ia, hono fehu’ia mo hono teketeke’i pehe’i lolotonga ko ia ‘oku fiema’u ‘e he Pasifiki, mo e *SPPA* ‘a e tokotaha ko eni.

‘Oku ou fifili au pea ‘oku ou kole ki he Minisitā ke ui mu’a ‘a e kau *CEO* ke mau ki’i fakataha ‘a e *CEO* mo e kau, ko e hā fua ‘a e palopalema, kapau ko ha me’a fekau’aki mo hono *recruit*, ‘ikai keu fie lave ki ai, me’a ia ‘oku fekau’aki ia mo hono founa ko ē hono filí. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga mo’oni ai, totonu pē ke fai ha ngāue ki ai, kā ko e me’a ‘oku ou hoha’a ki ai, ko e hā kuo toutou ‘ohake ai ‘oku ‘alu eni ke uki mo e fu’u tuku ngāue ‘a e Potungāue Ako, pea ‘oku ‘ikai keu ‘ilo pē ko e hā ‘a e me’a, ko e uki ko eni ‘e ngata ‘a fē, pea ko e hā hono ola. Kā ‘oku ou fie lave atu ki he me’a ko eni ke tau faka’apa’apa’i mu’a pea tau toka’i neongo ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ‘ulungaanga ‘o e tokotaha ko eni ‘oku fai ki ai ha taufēhi’a mo e me’a, ko e *issue* ia ‘oku tonu pē ia ke fakalelei’i, kā he’ikai keu to e veiveiua keu fai atu ‘a e lau ko eni. ‘Oku tau ma’u ‘a e kakai ‘oku nau ma’u taukei ‘oku ‘ikai ke to e ma’u ‘oku faingata’a ke ma’u ‘a e taukei ko ia ‘e ha ni’ihi ‘i he Pasifiki, tukukehe kapau ‘oku pole mai ha taha.

Lord Nuku: Sea kole pē mu’a pē ‘e ala ke ke ki’i tokoni mai pē.

Sea Kōmiti Kakato: Palēmia ko e ki’i tokoni eni mei he Nōpele ‘o ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ki’i kole pē ‘aku ia ‘Eiki Sea, ‘oku ou lave’i pē na’e ‘i ai ‘a e Tohi Tangi na’e ‘omai ki he Fale ni, pea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha founa ia ha me’a ia ‘e kovi hangē ko e tokotaha ko ena ko ē ‘oku ke me’a koe ki ai. Ko e me’a ko ia na’e fai ki ai ‘a e tokanga ko e lao, ke fakalao pē hono halanga. Ko ‘eku lave’i pē ia koe’uhí ko e tokotaha ia ko ia ‘a ia ko ē ‘oku ke me’a ki ai, faka’ofa’ofa pē ia, kā ko e lao ko e me’a ia ko ē, pea hangē ko e me’a ko ena ko ē ‘oku ke lolotonga me’a mai ki ai ‘oku faka’ofa’ofa pē. ‘Oku ou tui ko e ‘uhinga hono ‘ohake ‘ū fehu’i ko eni ‘Eiki Palēmia, makatu’unga ko e *CEO* le’ole’o ko ia ‘a eni ko ē ‘i he Potungāue Ako, na’e toki fakafisi ni, ‘ikai kā ko e ‘uhingá ‘oku me’a ia ‘oku fai ai ko ē tāla’a pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku toutou fakafisi ai ‘a e kau *CEO* pē ko e vā ‘o e Kāpineti pea mo e me’a pē ko e Minisitā pea mo e *CEO*, he ‘oku fai pē tokanga ki ai, ‘oku fai ‘a e

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku mahino kiate au.

Lord Nuku: ...tokanga ki ai he koe’uhí he ko e me’a fakalukufua eni mo e ola ko ē ‘o e ngāue na’e fai, ko ‘eku fehu’i pē koe’uhí ke ke ki’i fakamā’ala’ala ...

<005>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: ala mai pē, ko e me’a pē ia na’e fai ki ai e tokangá, ko hono faka-Lao ko ē hono fakahoko e ngaahi fatongia ko ená. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke u tui, ko e faka-Laó ia. Ko e fakamatala 'oku 'omai kiate aú, 'oku faka-Lao pē ia. Ko e fakamole e Fale Pa'angá, fakamole mo e *Solicitor General*, fakamo'oni mo e *procurement*, 'ikai ke u toe lave ki ai, 'ikai ke u toe. Ka 'o kapau kuo fakamo'oni e toko 3 ko iá 'oku ou fehu'ia leva. Sai, ko e me'a ko ē 'oku ou 'ilo'i 'e aú. Ko e 'uluaki ha'u ko ē 'i he me'á, hanga pē 'e he Palēmia 'o fili hono fohá, sio ko e ngaahi fakamatalá eni, he kamata'angá, mo hono tangata 'oku vāofi mo ia, ko Piveni Piukala, ke na fai e ngāué. Pea toki lele ai 'a e me'á he fu'u taimi lahi. Ko e anga ko ē 'eku ongo'í, 'oku 'i a e me'a kehe ia 'oku kau he me'a ko ení. Ka te u tala atu eni. Ko e

Lord Nuku: 'E lava pē, 'Eiki Palēmia, ke u toe ki'i tokoni atu pē he me'a ko iá, 'a ē na'a ke me'a ki ai? Ko e fili ko ē ko ē ho fohá, pea mo Piveni, 'oku 'ikai fakafehu'ia ia. Ko e me'a 'oku fakafehu'ia, 'a fo'i *process* faka-Lao koe'uhí 'oku fekau'aki pea mo e silini mo e 'ū me'a ko iá. Ko e fili ko ē 'a e Feitu'una, 'oku tau'atāina pē ia.

'Eiki Palēmia: 'A eni 'oku ou fakamatala atú, kuo 'osi tali eni 'e he *Solicitor General*. Ko e faka-Laó ia. 'Osi tali 'e Fale Pa'anga, saini a Fale Pa'anga. Tali 'e he *procurement*.

Lord Nuku: Ko e me'a ia 'oku ou tokanga atu ko ē ki ai, 'Eiki Palēmia, kātaki fakamolemole. Ko e me'a 'oku ou tokanga atu ki ai, na'a ma'uhala 'a e ngaahi me'á, he 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi *information* 'oku ma'u, 'oku 'i ai pē e ngaahi me'a na'e fai e ki'i mata tōnounou. Ka na'e 'uhinga pehē 'emau kole atú, ke lava pē ke falelei'i pē e fanga ki'i mata tōnounou, pea fononga e fonongá ia. Ko e me'a pē, ke 'uhingá ke 'oua 'e fu'u pehē ko ē 'oku fononga haohaoá, he ko e *CEO* eni e ua, ko 'eku 'ilo'í, na'e 'ikai ke na tui, loto ki ai, pea ko e 'uhinga ia na'a na fakafisi ai. Mālō.

'Eiki Palēmia: 'Osi mahino, 'Eiki Nōpele. Ko ho'o kolé ke fakalelei'i, pea ko e fongá eni 'oku fakalelei'i. Ko e toe uki ko eni ke 'ai e strike. Hou'eiki, ko e *strike* ko e fu'u me'a ia 'oku kalasi atu ia, ko e mahino ia 'oku kei loloto e me'a ko ení, pea 'oku 'i ai e fa'ahinga 'oku nau teke e me'a ko eni ke fai e *strike*. Ko e me'a ia 'oku ou 'ohake ai e me'a ko ení. Ka 'oku ou kole atú, tuku ange e me'a ko ení ke fai e ngāue ki ai, ko 'etau faka'amú ia, fakalelei'i e me'a ko ení, pea kapau 'oku toe 'i ai ha ngaahi me'a kehe ia 'oku kau ai, pea 'oku tau faka'amú pē ke 'oua 'e toe kau e 'ū me'a ko iá, kae tuku ke tau lele molemole, he ko eni kuo 'osi

Sea Kōmiti Kakato: Palēmia, ko e ki'i tokoni eni 'a e Nōpele Fika 1 'o Vava'ú.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i tokoni pē 'aku ki he Feitu'una, 'Eiki Palēmia. 'Oku ou tui au, mo'oni e me'a 'oku ke me'a ki ai, ka 'oku ou tui kapau leva kuo fehingahangai e kakaí, ko e ni'ihí 'oku ke me'a mai ki ai, ke 'osi me'a mai honau ngaahi hingoá. 'Ikai ke u fie lave ki he hingoá, tonu ke tuku ange ā, faka'ata'atā 'a e hala e Akó ki he Feitu'una mo e Minisitā Akó, pea nonga leva e hou 'oku hoko he lotolotonga e 'Apiakó, pea tokamālie pea hoko atu. Kumi mai leva ha ni'ihí 'a ia te nau malava pē, 'Eiki Sea. fakahoko e ngafa fatongia ko iá. 'Oku 'ikai ko e ni'ihí pē ko ení, 'oku ke me'a ki ai, he koe'uhí 'oku 'alu pē e taimí, pea 'oku ou lave'i, ko e Feitu'una 'oku ke lototonga 'i he tu'unga 'oku ke tengetange, ka 'oku totonu ke kole atu ā ki he ni'ihí ko ení, fakamolemole, ka nau pelulā ā. Tuku ange e Minisitā Akó, tuku ange mo e Feitu'una, tuku ange mo e Akó, pea he 'ikai ke toe fai ha *strike* ia. 'Oku ou 'ohovale au he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai, he 'oku 'ikai ke mau loto ke fai ha *strike* kae li'aki 'emau fanaú 'i motu. Faka'ofa 'aupito 'emau fanaú. Ko e ki'i fo'i 'isiu ia, mahalo pē ko e ni'ihí pē, mahalo ko ha toko 2 pē, ko 'ene lelei ia 'a e

‘Apiakó, ‘osi, ka tau hoko atu, faka’ata’atā leva e ‘Apiakó. Ki’i tokoni atu pē ia ki he Feitu’una, kae’oua pē te ke fu’u nofo pē he ni’ihi ko iá, ‘ai atu ha.. Vakai angé e Keipoló. Keipoló ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ia ki he ni’ihi ko ení ke nau me’a atu ki ai ‘o ngāue he Keipoló. Hangē ko eni ko e Satelaité, tu’uaki kitu’a pea nau tohi mai ki he Satelaité, ke nau ngāue he Satelaité, kae tuku ange e Potungāue Akó, ko e fu’u ma’u’anga ivi lahi taha ia ‘o e fonuá, ‘oku fa’o ia ‘i he Potungāue Akó, tatau tofu pē ia mo e ‘Api Neesi. Ko ia pē, 'Eiki Palēmia, ‘eku tokoni ‘oku fai atú.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia Nōpele, ko ho’o fokotu’ú, ke tuku ange e Minisitā Ako, tuku ange pea mo e ni’ihi, Piveni mo e

Lord Tu'ilakepa: Ngaahi hingoa ko ē ‘oku ‘osi me’amai’aki ‘e he 'Eiki Palēmiá. Ko ‘eku kole pē ‘aku ki he 'Eiki Palēmia, faka’ata’atā, ka ‘oku

<006>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'ilakepa : .. mamahi e kaume’a he ni’ihi ko iá tukuatu kae faka'ata’atā ..

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Nōpele kae me’a mai e Palēmia.

'Eiki Palēmia : Ko eni ‘oku ou ‘osi kole ki he ‘Eiki Minisitā, ke fai ‘ema ki’i fakataha pea ‘oku ou ‘amanaki pē, ko ‘ema ki’i fakataha ko iá te ne lava fakalelei’i. Na’a ku loto pē ke ‘ohake e me’a ko ení, koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke u loto, hangē ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e 'Eiki Nōpele. Mou tukumai mu’a ho’omou falalá ki he motu’á ni, mo e Pule'anga ko ení ke mau hanga ‘o ki’i tataki atu ‘etau me’á. ‘Oku ‘ikai ke tuku e ..

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Palēmia, fakamolemole 'Eiki Sea, ‘oku mau falala ki he Feitu’ú na, ko e me’a ia ko ē ‘oku mau pou pou atu aí koe’uhi ke vakai’i. Hangē ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki aí, kapau pē ‘oku fe’unga he ‘oku ai pē ni’ihi te nau malava fai e fatongia ko ia. Pea fakahoko atu ā ki he ni’ihi ko iá kae nonga. ‘Oua ‘e toe hoha’a e Feitu’ú na ia ki he teuteu e *strike*, mahalo ko e ki’i me’á pē ia, kae lele leva e vaka.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia : Sea, ko u tui pē ‘oku mahino atu, kae tukuange ‘a e *issue* ko eni. He na’a ku fakakaukau ko ‘eku mo’oni eni, na’a ku fakakaukau kuo ‘osi, ‘ohovale au he’eku foki mai ko ení, pea ko u toe sio hifo he *Face Book* ‘oku lele ai. Pea u fakakaukau kole ki he 'Eiki Minisitā, ke fai mu’a ha ki’i fakataha ‘anai na’a lava e ki’i fakataha ko ia. Ka ‘oku ou kole ki he kakai e fonuá, mo e ni’ihi ko eni ‘oku nau hanga ..kapau ‘oku ‘i ai ha toe fa’ahinga laumālie makehe, mei he me’a ko eni ‘oku fai e tokanga ki ai e Pule'angá, ke tau langa e ki’i fonuá ni, kau ai e Potungāue Akó, pea ‘oku kole ke mou ki’i fakatatafe ‘a e ngaahi me’a ko iá, ka tau tokanga.. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakatō, tapu mo e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Nōpelé, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua, mālō 'ene fakakoloa 'oku fai ma'a e Falé ni. 'e Sea, tānaki atu pē ia ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmiá. Mahino pē foki Hou'eiki 'a e Falé ni ko e Fale fa'u lao, pea ko e 'uhinga 'etau fa'u e laó, ke ma'u e ma'uma'ulutá, ma'u e melinó, pea tau fakalalakaka ai kimu'a he ngāué. Ko hono 'uhinga ia 'oku tau fa'u ai e lao. Pea kapau leva 'e hanga 'e ha taha 'o maumau'i e lao 'o e hala pule'angá, 'oku 'ave ia ki he Fakamaau'anga. Fai ai hono fakamaau'i 'o fakatatau ki he lao na'a ne maumau'i. 'Oku 'i ai e Talatalaaki, pea 'oku 'i ai mo e Faka'iloa. 'Oku 'i ai e Fakamaau, pea 'oku na fakatou fakamatala. Ko e *fair trial*, pea kapau leva 'e toki mahino pē ko hai 'oku mo'uá, pē ko hai 'oku tonuhiá ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko e kole tokoni eni pē te ke tali?

Lord Tu'ilakepa : Pē 'e tali pē 'e he Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Ako : 'Oku lelei 'aupito. Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : 'E Minisitā Ako, 'oku ou kole atu ki he Feitu'ú na ke ke fakamolemole, ke laumālie lelei, tangane'ia he Palēmiá he 'oku ne me'a mai 'e fai ho'omo feme'a'aki ki ai. Ko e me'a ko eni 'oku 'ai ke lau laó, 'e ho'ata atu leva ki he ni'ihī e kau faiakó, 'oku 'ikai ai ha lototō, pē loto ma'ulalo 'a e Fale 'eikí ni, kae tautautefito ki he Potungāue 'a e Feitu'ú na. 'Ikai ke tau toe lau lao ki he ni'ihī ko eni na'a faifai kuo li'aki 'emau fānaú fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele, sai pē kae me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku tokoní pē 'aku ia ki he Minisitā. Kuo 'osi mahino ki he kakaí ia 'oku 'i ai e faka'ilo, 'i ai mo e Talatalaaki, hā e me'a 'oku tau 'ai ai ke pangungu hūfanga he fakatapu 'a e fo'i me'a 'oku 'ikai ke totonu ke hoko. Ki'i me'a si'isi'i pē pea lava, pea hoko..

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ko 'eku ki'i fie lave 'aku ia ki he ki'i me'a kehe pē mei he me'a ko eni 'oku tokanga atu ki ai 'a e Minisitā Ako. Na'e fai 'a e me'a 'anenai 'a e Hou'eikí, pea na'e 'i ai e konga 'ene me'a 'anenaí ko e tokanga ki he sōsaietí, 'a eni 'oku fai e feinga ko eni ke fakaakeaké. Pea 'oku lave'i pē 'e he motu'á ni, ko e polokalama ko eni 'a e *Labor & Commerce* ko eni ki he ngaahi sōsaietí, ko hono 'ave 'a e koloa pa'anga 'e 6 afe, fakaakeake, mo kamata mo fakaakeake 'aki 'a e ngaahi sōsaietí, pea toki lele lelei ko ē 'a e ngaahi sōsaietí, pea toki totongi fakafoki mai. 'Oku ou tui ko e me'a ko ia na'e tokanga ki ai e Hou'eikí ko e me'a mo'oni 'aupito ia. Ko e palopalema foki he taimí ni, 'a ē 'oku fetaulaki mo e fanga ki'i falekoloá. 'Uluakí, ko e lahi ko ē 'a e lāunga ki he hangē ko ē 'oku fakaehaua'i 'a e totonu 'a e ngaahi koló mo e kakaí. Taimi e ni'ihī kuo liliu pē 'a e *price* ia 'e ngaahi koloá mei he pongipongí, ko 'e te 'alu atu he efiáfí, kuo kehe mai e *price* ia. Toki 'osi eni e feme'a'aki ki he moá, mahino na'e tonu ke pa'anga 'e 37 pa'anga ia 'e 53. Na'e fai 'eku fakatau moa 'anepō Sea na'e pa'anga 'e 53...

<008>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisita MEIDEC: ... ko e ngaahi palopālema ko iá, té tau fekuki pē tautolu ia mo ia ko e ‘uhí ko e lahi ko ē ‘a e ngaahi falekōloa muli hotau fonuá ní. Pea ‘oku *control* ‘a e *wholesale*, *order* mei mulí ‘oku nau *control*, ko e fakatau *wholesale* ko ē hení ‘oku nau *control*. Kā nau kā loto taha pē nautolu ia ke puke ‘a e moá ‘apongipongi ka e hala e fonuá, lava pē ia. Pea nau toki fakatau mamafa atu he ‘aho hokó, lava mo ia nēongo ‘a e ‘ū palopālēma ko eni ‘oku tau talanoa ki aí.

‘A ia ko e ngaahi palopālema ia ko ē na’e fai ai ‘a e fakakaukau ke to e fokotu’u ko eni e Sōsaietí. Fakakaukau foki ‘o e Sōsaietí Sea ko e kakai ko ē ‘o e koló ‘oku ha’anautolu ‘a e fale kōloá, ‘a e Sōsaietí. Ko nautolu ‘oku nau ma’u ko ē ‘a e fale kōloá, ‘oku nau ma’u ko ē pisinisi ko iá. Kuó u fie fakalavelave pē au ki ai Sea ke faka’ai’ai hotau kakaí ke māhino, ‘oku ‘ikai hā ivi faka-pa’anga ia ‘a e ngaahi fale kōloa mulí kapau he’ikai ke tau fakatau ‘ia nautolú. Ko e ivi faka-pa’angá ‘oku ‘i he kakai ia hotau fonuá. Kā nau fakapapau’i ke nau fa’u e ngaahi Sōsaieti ko ení pea nau mēmipa ai pea nau fakalele e ngaahi kōloa ko iá. Pea nau lava he ko hono fili lahi taha foki Sea ko ‘ete fakalaka atu ko ē he fale kōloa hāngē ‘oku ki’i ma’ama’a ange he taimí ní pea kākato ai e kōloa ke te ‘alu pē ki he Sōsaietí ko e ‘uhí ke tau mateāki’i ‘etau kōloa he taimí ní. He ko e palopālema he taimí ní ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hā, pea ko e me’a na’e me’a ko ē ki ai ‘a e Hou’eikí. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai hā *wholesaler* ia ‘a e Sōsaietí, ‘a ia ko e sitepu hoko ia ‘oku fai e sio ki aí.

Hono tufa ko eni e sēniti ke kamata ‘aki e fakaakeake pea ‘oku totonu leva ke ‘ai hā *wholesaler* ‘a e Sōsaietí ko e fo’i sino ia ‘a e fonuá ‘o *shareholder* pē ma’u kātoa, ‘a ia ko e fakakaukau ko ē fale kōloa ia ‘a e kakai ‘o e fonuá. Pea *order* mai leva ‘a e *wholesaler* ko iá ‘o fe’au’auhi mo e *wholesaler* ko ē he taimí ní ‘o lava ke fakatau ma’ama’a mei ai ‘a e ngaahi Sōsaieti ‘a e ngaahi koló, pea ko e taumu’á ia Sea.

Pea kuó u tui ko e fakakaukau ko ení, fo’i sitepu ko ē, ko e fo’i sitepu mahu’inga ia, he kā ‘ikai ia te tau kei *order* pē tautolu mei he kakai ko ē ‘oku tau fe’auhi he ngaahi kōloa. Pea te tau ō atu pē tautolu ‘o *order wholesaler* mai ‘o \$3.00 ‘a e moá, ‘o fakatau ‘e tautolu ‘o \$3.50, te nau kei lava pē nautolu ‘o ō mai ‘o fakatau \$3.00, fakatau \$2.50 he ngaahi koló. Pea ko e palopālema ia he taimí ní Sea, pea kuó u fiefia ‘aupito he me’a ‘aki he Hou’eiki ‘anenaí, ko e ‘uhí ke to e fakaakeake ‘a e fakakaukau ko ení kā ko e ‘uhinga ia ‘o e ngāue ko ē ‘a e Pule’angá Sea.

Ko hono solova’anga ‘ona ia ‘a e lāunga he taimí ní mo ‘etau fēhānuaki, ke tau to e foki ‘o fokotu’u e *co-operative* pē ko e Sōsaieti. Na’e ‘i ai e ngaahi ta’u na’e lele lelei ai ‘a e Sōsaietí ‘i Tongá ni Sea. Me’apango pē ko e hoko ‘a e ngaahi palopālemá ‘o ‘ikai ke to e lele ai pea mate fale kōloa ko eni, kā na’a tau ‘ilo ‘e tautolu na’e ‘ikai ke ngata he ma’ama’a ange ‘a e ngaahi kōloa kā na’e lava ‘o ma’u ai e ki’i sēniti ‘a e kakaí he taimi kilisimasí. Nau vahe ‘a e toenga tupu ko ē he Sōsaietí, pea ko e fakakaukau ia ko ē ‘oku fai he taimí ní. Pea ko e ‘uhinga pē ‘a e fakahoha’á ni ia, kuó u fiefia he me’a mai ‘aki he Hou’eiki ‘anenaí pea ko e fakakaukau ia ki he sitepu hokó Hou’eiki, ke ‘ai hā *wholesaler* ‘a e Sōsaietí. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Palemia: Sea, ka u ki’i tokoni pē mu’a ki he.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Pālēmia.

'Eiki Pālēmia: Ko e motu'á ni talu 'eku nofo fuoloa 'o fakakaukau'i ē me'a ko ení pē 'e anga fēfē hono faka-ivia e Tongá ke tau lava 'o tau'i 'aki 'a e ngaahi fu'u saianiti ko eni 'oku ha'u ki hotau fonuá. Na'á ku talanoa mo e taha he Siasí, pea na'á ku fokotu'u ange. 'Oku 'ikai ke 'i ai hā taha ia 'i Tongá ní te ne ma'u hā silini 'o tatau mo e ngaahi Siasí. Peá u fokotu'u ange, fēfē eni, ongo Siasi Tongá, Uesilianá, Katoliká, nau taki 10 miliona. Ko nautolu pē 'oku nau ma'u e *capital*, 'ikai ke to e 'i ai hā taha ia te ne to e ma'u, Siasí 'okú ne ma'ú, kapau 'oku fu'u lahi e 10, taki 5.

Tevita Lavemaau: Sea, ki'i tokoni pē ki he Pālēmia, nounou 'aupito pē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai mu'a ke 'oleva ke 'osi e kā mou toki tokoni. Me'a mai.

Tevita Lavemaau: Ki'i tokoni atu pē 'Eiki Pālēmia, 'oku fēpaki ia mo e kāveinga ngāue 'a e Siasí, faka-laumālie 'ata'atā pē. Mālō.

'Eiki Pālēmia: 'Ikai 'oku māhino ia. Māhino pē ia kiate au, ka e 'uluaki fonu 'a e fo'i keté kā tau toki faka-laumālie. Ko 'eku poiní na'á ku talaange, fānongo mai, kapau te mou taki 5 miliona, ko e 20 miliona ia, ma'u e *capital*. Ko e taha ia hā fo'i me'a faingāta'a ke ma'u hā *capital*. Uá, pē 'oku ma'u e *land*, ko e 'ū *factors of production* eni. Tolu, ma'u e *skill* ki he *management*, kuó u talaange ki ai, ma'u. Ko e nofo ko eni 'a e ngaahi Siasí 'e 4 ko ení, nau mēmipa kātoa he fo'i Pōate ko ení. Ko e solova ia e palopālemá, ko e kole ki he kāinga lotu ké nau tokoni mai. He 'ikai lava hā taha fāmili Tonga ia 'o ma'u e silini ko iá.

<000>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Palēmia: .. 'ikai, 'ū siasí pē, pea ko e kakai kātoa e kau mēmipa 'o e siasí, ko e māketí ia. Tau 'alu kātoa fakataha 'o fakatau mei ai, ko 'etau lavá ia. Kaekehe, ko 'eku 'oatu ení he ko u 'osi talanoa'i e me'a ko ení. Taimi 'o 'Amanaki mo me'á, kātaki pē 'eku lave ki he tama ko ení, pea 'oku kei a'u mai ki he 'aho ní. Pea na'a ku 'osi ui e tokotaha ko ení ko u talaange, ka fai e fo'i me'a ko ení, ma'u e *capital* he ko e palopalemá ia. Ua, ma'u e *land* mo e feitu'u ke me'a, tolu, tau lava *manage* e me'a ko ení 'oku lava.

Lord Nuku: 'E 'Eiki Palēmia, 'ai pē ke u ki'i tokoni nounou pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni Palēmia.

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i tokoni atú ko e me'a ko ená na'e 'osi fokotu'u pē 'e he siasí ka na'e 'ikai tali ia 'e he kakai ko ē siasí. Ko e fo'i me'a pē ko u tokoni atú, 'oku ki'i mēmipa e motu'a ni 'oku 'i ai e ki'i potu siasi 'oku te kau ai. Ka na'e 'osi 'o hake pē fakakaukau' ka na'e 'ikai ke tali 'e he kakai. 'Ikai ke tali ia 'e he kau lī misinalé he te nau holomui nautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Sai ia Nōpele,

'Eiki Palēmia: 'Osi mahino ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kae me’a mai e Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mahino ia ‘oku ‘ikai ke nau tali ‘enautolu, kā, ‘o kapau ‘e fakamatala’i ke mālie mo ‘uhinga, ko u fokotu’u atu ‘e tali. ‘Ikai ke to e ‘i ai ha matapā ia ke fakatau’atāina’i ai hotau kakaí a’u ki he kau mēmipa e siasí, ko e fo’i fakatau’atāina’i eni ‘oku ou ‘uhinga ki aí. Sai kapau ‘oku tau pehē ‘oua ‘e pisinisi e siasí. ‘Oku ‘ikai ke u fie lave au ki he me’a ko iá ‘oku pelepelengesi ia na’a tukuaki’i au ‘o pehē ko u lea ki he ngaahi siasí. ‘Ikai, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia te tau sio atu tautolu ko e ma’u e siliní ia ko e ma’u he me’a fakapisinisi. ‘Oku ‘i ai e fa’ahinga ia ‘oku ō pē ia, ‘oku ‘i ai e fale ia e Uēsilianá ‘oku *rent* a ‘olunga, ‘atā pē ia, ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e poiní ia. ‘Oku lava ke talanoa’i lelei e me’a ko ení mo ‘etau kau takí ke tau fakatau’atāina’i hotau kakaí. Kapau ko ‘etau taumu’á ke *liberate* e kakai ko ení, ko e founzá ia. Pea ko u ‘oatu e pole ko ení ke mou tokoni mai. Tau talanoa’i e fo’i *issue* ko ení ke tau ngāue fakataha mo e ngaahi siasí mo e ngaahi ‘apiakó. Ko e fu’u māketí hangē ko e fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā Akó, ko hotau kakaí.

Lord Nuku: Sea, ko u ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Palēmia.

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i fakatonutonú kapau te tau to e ala atu ki he siasí ‘Eiki Palēmia, ‘e movete ngaahi siasí. Tukuange pē mu’a e ngaahi siasí ke nau lele pē nautolu he’enu taumu’á. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atú ke tuku he ‘e movete ngaahi siasí.

'Eiki Palēmia: Kae tuku ka u ‘atu ‘e au e ngaahi founga ko ē he ‘ikai ke movete aí, he ko e me’a ko ení na’a ku ta’emamohe hono fakakaukau’i he taimi lahi. Kae tuku ka u ‘atu. Ko e poaté ko e ha’u e kau siasí, ngaahi mēmipa mei he ngaahi siasí ‘o fa’u e fo’i poate. He ko e palopalema e me’a ko ení e *management*, te tau ilifia na’a kai ‘a ha taha e pa’angá. Ka ko u fokotu’u atu, ko e fo’i poate ko eni ‘oku mēmipa ai e kau siasí, ko ‘enu lelei tahá te nau ‘omaí. Pea te nau *take turn* ‘i he taimi ko ē ‘oku fakalele ai e me’á, te nau fe’auhi, te nau fe’auhi kinautolu pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘e mate. Kaekehe, mou toki fakaikiiki atu ka ko e fo’i mōtolo ia ko ē ke fai e fakatau’atāina’i ‘oku ou, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Palēmia. Hou’eiki ‘oku ‘oatu e ki’i sosaieti Vahe Kauvaí. Fiefia lahi mo’oni e kāingá ‘i he sosaieti ko ení ‘oku lolotonga lele he taimi ní, ‘ene mo’uí mo e ma’ama’á mo e tokoni kia kinautolu ‘ikai ke to e hela *transport* ki Pangai. ‘A ia ko u tui kapau ‘oku mou fie ‘eve’eva ki Kauvai Ha’ano, te mo ō mea’i e falekoloa ko iá.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: ‘Oku ou mālie’ia he me’a ‘oku ke me’a ki aí. Ka ‘oku tau faka’amu pē ke kole ki he kakai ko ē ‘oku tuku e falala atu ki aí, ke ‘oua na’a faifai kuo nau hanga ‘o maumau’i e ngāue lelei ‘oku ‘uhinga ki ai e Feitu’u na. Ko u manatu’i lelei ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia, na’e a’u ki ha tu’unga ‘o kole mai ‘oku ou kei tauhi e lēkooti ko iá ‘e he sosaieti motu’á ke ‘ange ha 20 miliona ke fakakake’aki ‘a e polokalama sosaieti. ‘Ikai ke u lave’i ‘e au ki he poate ko eni ngoué Sea. Ko e fakatupu koloá ko u tui ta’etoeveiveiua kuo ‘i ai e ni’ihi ‘i Tonga ni ‘Eiki Sea ‘oku nau ngāue ‘i

he fakatupu koloá ko e mātu'a Tonga. Hā e me'a 'oku 'ikai ke tau fakaiviva ai 'a e ni'hi ko ení. Tukuange sosaieti ia he koe'uhí ko e mahino ko e koloa 'oku 'omai mei muli. Ko 'etau feinga ko ē ke ma'ama'á, ka to e holo e kau mulí, ko e me'a eni 'e taha ke tau fakatokanga'í, hono ngaahi tatau e koloá, tatau tofu pē soia ko ē 'oku 'omai mei Nu'usilá mo e soia ko ē 'oku 'omai mei he ngaahi feitu'u muli kehé. Pea 'oku ki'i fakatu'utāmaki 'Eiki Sea koe'uhí he te nau to e holo nautolu 'o ma'ama'a,

<001>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'ilakepa: ... pea te tau to e faka'ofa ange e sōsaieti ko ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Feitu'ú na. Pea ko e me'a 'oku tau faka'amu ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he, kātaki mu'a 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Ha'apaí.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'ú na Sea. Ko e ki'i miniti si'isi'i pē ia ko 'eku fie lave pē 'aku mahu'inga'ia he me'a 'oku me'a mai 'aki he Palēmiá ki he ngaahi siasí. Ka ko e me'a ko ē na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele 'e mōvete e ngaahi siasí 'oku mahu'inga mo ia ke fakatokanga'i he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'a e ngaahi siasí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia 'a e ngaahi siasí ke hangē ko e Pule'angá kuo pau ke tau totongi tukuhau ki he Pule'angá. Ko e fatongia e siasí ko e tauhi e laumālie mo e loto pea 'oku tīpeni mei ai e *income* e siasí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ko 'etau ō atu ko ē 'o lī 'etau misinalé ko e pa'anga ia e siasí. Pea 'oku pelepelengesi e me'a ia ko iá he ka liliu e taumu'a 'a e siasí 'oku 'ikai ke loto ki ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia ke ne fakamālohi'i e kau mēmipa e siasí ke nau ō 'o lī hangē ko e Pule'angá 'oku 'i ai hono Lao ke tau tānaki tukuhau.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ko e mōvete ia 'a e siasí.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

Lord Tu’iha’angana: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko u tui pē kapau na’e me’a lelei pē me’a ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ke fakamalōhi’i ha taha.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ko u tui au kapau ‘oku tali e fakakaukau ko ē. ‘E ui ‘a e kau taki lotú ke fai hano talanoa’i he ‘ikai ke pehē ke fakamalōhi’i ha taha ha taha. Ka te u ‘oatu e fo’i me’a ko ení. Ko e lotú na’e ‘omai mei he Uēsité. Ko e anga ‘eku sio he taimi ní ‘oku *shift* ‘a e lotu ko ē ‘a e Uēsité mei loto ki tu’a ‘o tō ki he sēvesí. Ko e ngaahi fu’u fale lalahi ‘i ‘Iulope na’e hake he taimi ko ē. Kapau te mou ō ki ai he taimi ni ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ko e kau vaivai pē ‘oku toe ai mo ‘enau fānau ‘oku nofo ‘i tu’a ‘o talitali ke tuku mai e lotú. Ko e poiní ‘oku ‘ikai ke nau kei fai e lotú ‘i loto. Ko ‘enau lotú ‘oku hiki ia ke sēvesi ‘i tu’a. Tau e halá ke sai. Ko e anga ia ‘enau, ‘a e loto he ‘aho ní. Ko ‘eku fokotu’u atu he pehē ko ē te tau fakamalōhi’i e siasí, ‘oua. ‘Oua ‘e fakamalōhi’i e siasí he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau totonu ki ai. Ko e me’a ko ‘eku poini ‘a’aku ia ko nautolu pē ‘oku nau ma’u ‘a e *capital*. ‘Ikaí to e ‘i ai ha taha ia ‘i Tonga ni te ne ma’u ha’ane *capital*. Ko nautolu ‘oku nau ma’u e *land* pea ko e *skill* ko ē ko u tui ‘oku nau ma’u mo e *skill*. Ko e kole kole ‘oku ‘ikai ko e fakamalōhi’i. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke nau tali pea tuku.

Tēvita Lavemaau: Sea ki’i fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki. Sea ko e ki’i fakatonutonu pē ko e ‘ū siasí Sea ‘oku fakatēfito, ko e ngaahi lele ko ē ‘a e siasí lahi ange ‘a e ngaahi ngafa fatongiá he ki’i sēniti ‘oku tānaki. ‘A ia ‘oku tau pehē pē ‘oku lele pē he kelesí. Ko e Pule’angá ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ivi ko ē ‘o e fonuá. Pea ko u fokotu’u atu ko eni kuo kamata e *trial* ko e me’a lelei ‘oku tau hoko ki ai ke lava he Pule’angá ‘o ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Na’e ‘osi fai pē ki mu’a. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E 17.

Vātau Hui: Sea fakamolemole pē Sea ka u ki’i hao atu. Tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakató. Sea ka u hao hake ai leva ka u fai pē mu’a e ki’i tokoni ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: ‘Oku māhino lelei ki he’etau fanongo ko e me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ko e kole.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u.

Vātau Hui: ‘Oku ‘ikai ko e fokotu’u mai ke fai e ngāue ko iá. Ko e kole.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: ‘I he’ene pehē Sea ‘oku kei kole ka ko eni ia ‘oku hangē ia ‘oku ‘osi māhino ‘e fokotu’u ka ko e anga ia ‘o e fokotu’utu’u pea mo e kole Sea. Kiate au Sea ko e sōsaietí ka u afe hake ai pē mu’a ki ai Sea ‘oku mau kau lelei e sōsaietí ki homau ki’i kaingá Sea. Pea ‘oku mau ‘osi fakakaukau ‘ave ‘aki ia ‘emau kiki koloa kiki pea ko ‘ene tau atu pē ‘a e vaká, efu. Sea ‘oku ‘ikai ke u tei, ‘oku ou, ko au ko u poupou’i ‘e au ‘a e fokotu’u ko eni e sōsaietí pea ko u tui pē ‘oku hanganaki atu ke to e ‘i ai e ngaahi tokoni lelei ange ma’a e kainga ko ia ‘omautolu mei he ongo Niuá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Ko ia Sea ko u poupou atu ke tukuange mu’a e ngāué ke lele. Tuku e ngāue ke lele pea tuku mu’a ‘oua te tau to e hanga ‘o ue’i he ko hono ‘uhingá ko e sōsaieti motu’a ē. Sōsaieti fo’ou eni mo e Pule’anga fo’ou. Tau fononga he sōsaieti ko iá. ‘Oua te tau to e to’o mai ‘a e ngaahi me’a ‘o e sōsaieti motu’á ke tau to e ōmai ‘o fakalau ia ko hono ‘uhingá he ‘e to e lahi ai ‘a e me’á ‘e ‘uli ai hotau lotó.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni ‘e 17.

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga fakamolemole ‘oku mau fakatonutonu atu e Feitu’ú na koe’uhí ke toki me’a mai pē foki he taimi ko ení. Kuo ‘osi fou mai e Pule’angá he me’a tatau. Pea ‘oku ‘ikai ke tau to e fiema’u ke ‘uli ha Pule’anga tautautēfito ki he ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho ní. Ko ‘emau poupou pēseti ‘e 100 ki he me’a ko iá. ‘Ai ke tau fakatokanga’i. Ko e Poaté ‘oku, ko e *product* pē ‘e tolu hē. Ngōue, toutai ‘oku ‘ikai ke kau e *project* ia ko eni. Ko e ‘ai eni ia ke fe’auhi mo e kau mulí. He ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o fe’auhi mo e kau mulí.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele kuo ta’alo mai ‘etau taimí.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i lahilahi tama Sea ‘eku fa’a malanga ‘aku mo ho’o fa’a ta’ofi pea ‘oku hangē kuo fakamomokó.

Sea Kōmiti Kakato: Hangē ‘oku ke mea’i pē ‘e koe ia e taimí pea ke toki ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ena ‘oku toe miniti ‘e taha kae ‘ai ho’o ...

Sea Kōmiti Kakato: Pē me’a mai, me’a mai Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ai ā e Feitu’ú na te u tangutu au ki lalo he ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Hou'eiki tōloi e Falé ki he 2.

(Na'e tōloi 'a e Falé ki he 2 ho'atā.)

<002>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki! Kole atu ai pē ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Tau hoko 'etau, homou feme'a'aki, kae 'oange 'a e faingamālie ko eni kia 15 ke ne kamata mai.

Tui 'ikai taau ke fakangatangata hono fakaivia Pule'anga 'a e kakai e fonua

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Minisitā, kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, mo e kaungā Fakafofongá, 'Eiki Sea. Sea hangē ko ia, ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'anenai, 'i he houa pongipongi. 'Eiki Sea, ko e me'a ko u nofonofa e motu'a ni, ia 'Eiki Sea, 'o fakatokanga'i 'oku tau meimei tui'fio'i 'a e fo'i me'a 'e ua.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: 'A ia ko e kavenga mo e fatongia...

<004>

Taimi: 1405-1410

Sāmiu Vaipulu: ... ko e kavenga 'Eiki Sea, ko 'ete fua pē kavenga ko 'ete hela'ia pē pea te mālōlō, ko e fatongia ko 'ete ala pē ki ai ko 'ete to'o pē ki he pā'angangalu 'o taimi. 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki 'i he tui ko ē 'a e motu'a ni ko e taha ia 'o e fatongia 'o e Pule'anga ke fakaivia 'a e tapa kehekehe 'o e fonua koe'uhi ko e ngaahi fakakaukau. He kapau he 'ikai ke fakaivia ka tau nofo 'Eiki Sea ko e pehē ko e me'a ko eni na'e 'osi fai kimu'a, pea 'oku 'ikai ke sai, pea 'oua te tau ala ki ai. Ko e me'a 'e hoko ai 'Eiki Sea, ko 'etau a'u ki ha taimi 'oku 'ikai ke tau lava 'o sio atu ki ha fa'ahinga vīsone pē ko ha fakakaukau ki he kaha'u koe'uhi pē ko 'etau veiveiua ko ē he 'aho ni. Hangē ko eni ko e me'a ko eni 'Eiki Sea ko e fanga ki'i sosaieti 'oku fai 'a e feme'a'aki ki ai he 'aho ni, 'oku ou tui 'Eiki Sea, ko e fatongia totonu pē ia 'o e Pule'anga ke ne fakaivia 'a e kakai 'o e fonua ke tokoni'i ke lava. Pea ko e taimi ko ē 'e lava ai, 'e sai ki he tokotaha kotoa, 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke pehē na'e 'osi fai 'a e me'a ko eni pea 'ikai ke mo'ui pea tuku, 'oua, fūlihi hono founa fakalele 'Eiki Sea, pea fai e ngāue koe'uhí 'e ma'u ai 'a e lelei ko ē ki he fakalukufua.

‘Oku ‘i ai ‘a e taimi lahi tau vakai ‘Eiki Sea ki he taimi ko ē ‘o Tupou IV, kuo unga fonua foki, kā na’e ‘i ai ‘ene ngaahi vīsone, na’e fokotu’u ‘e he fonua ni, mate, ko e ‘uhingá ko e kovi pē ia ‘a e ni’ihi ko ē na’a nau fakalele, ka ko e fo’i fakakaukau ia na’e ‘omai na’e sai pē ia ‘iate ia, pea kapau na’e hoko atu pē ia, tau fakatātā ki he Poate, na’e ‘i ai ‘a e me’a ki he ngaahi koa ke kamata’i, ko e ‘aho ni Sea fai kātoa ‘e he kautaha ko ē ko e *Punja* ‘i Fisi ‘a e ‘ū me’a na’e vīsone ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio kimu’a. Ko e ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o fakatau ha vaka fo’ou tau tali pē ke tokoni, kā na’e fakatau mai pē ia ‘i he taimi ko ē ‘a e Aoniu, ko e Hifofua, ‘ikai ke lava ia ‘i he ‘aho ni, ko e ‘uhinga ko ‘etau veiveiua ‘Eiki Sea, ke ‘ikai ke fokotu’u ‘a e kaveinga mo e taumu’a ke tau lava ‘o fakalalakala ai faka’ekonōmika. Kapau te tau nofo ke tau siofi na’a fehalaaki ha me’a, kae ‘ikai ke tau siofi ha founa ke ‘oua ‘e hoko ai ‘a e fehalaaki, he ‘ikai pē ke lava ha ngāue ia ‘Eiki Sea, te tau talitali pē ke ‘oleva ke toki tokoni’i kitautolu.

Ko ia ko u pehē au ‘Eiki Sea, faka’apa’apa pē kā ko u tui au ia ki hono fai ha ngāue, ke ngāue atu ai ‘a e tafa’aki kotoa pē, he ‘oku tau tui kotoa pē ‘Eiki Sea kapau na’e ngāue lelei mai pē ‘a e ngaahi sōsaieti mei fuoloa, kei sai pē ia pea he ‘ikai ke lava ‘o uēsia ‘a e ngaahi koloa mo e hanu ko ē ‘a e kakai. Ko e me’a ko ē ki he ‘ai ko ē ke tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ke ta’ota’ofi ha fa’ahinga me’a pē ko ha pule’i ha me’a ‘a ha ni’ihi, ‘ikai ke u tui au ki he founa ko ia ‘Eiki Sea. Kuo tau a’u tautolu ki he kuonga mo e fāliunga ‘o e taimi ‘Eiki Sea, kuo pau ke ‘i ai ‘a e me’a ia ko e fe’au’auhi, pea ko e fe’au’auhi te ne fakatupunga ‘a e ma’ama’a mo e mamafa ‘a e koloa he fonua ni. Kapau te tau feinga’i ke tau pule’i ...

<005>

Taimi: 1410-1415

Sāmiu Vaipulu: ... 'Eiki Sea, ‘oku tau to e foki tautolu ia ‘o tuku mai e uofulutupú ia, he ko e taimi ko ē, na’e tute kehe pē e koloa ko ē ‘oku hū mei ‘Ameliká, tute kehe ‘a e koloa ko ē ‘oku hū mei Pilitānia mo e ngaahi fonua Komoniuelí, na’e kehekehe pē e tuté ia. Pea te tau to e faingata’a’ia pē, 'Eiki Sea. Kuo tau ‘alu tautolu ia mo e laka ‘o taimí, kuo pau leva ia, 'Eiki Sea, ke tau fakakaukau’i ‘a e me’a ko ē te tau faí, mo vakai’i ko fē e me’a ko ē ‘oku sai angé pea tau ngāue’aki ia. Kae ‘oua na’a tau fihia ‘i he me’a ko e ta’ota’ofi, fakangatangata ‘o ha me’a koe’uhí ko ‘etau taaufehi’a kia hai, pē ko ‘etau ongo’i, fu’u lahi e silini ia ‘a hai? ‘Ikai, ‘oua, 'Eiki Sea, tau ngāue ke lava ke fakaiivi e tokotaha kotoa ‘i he fonua ni, ke ngāue. Hangē ko ení, ‘oku ‘i ai foki e taimi lahi ia, 'Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke tui tatau ‘a e ni’ihi ia mo e motu’a ni, ka ko ‘eku tui ‘a’akú, ko e vāhenga e fonua ni, kovi atu. He kapau ‘e lahi e vāhengá ‘e hiki hake ke sai, he ‘ikai ke to e fai ha hanu. He kumi atu e kau ngāue ia, kuo nau ō nautolu ia ‘o toli. Te nau ō nautolu ki he feitu’u ko ē ‘oku saí. Ko e me’a ‘oku mole ai ‘a e kakai lelei he ngaahi ‘aho ni mei he fonuá, ko e kovi ‘a e vahé, 'Eiki Sea. He kapau ‘e sai e vāhengá, ‘e lahi ange leva e fakaivia ‘o e kakai mo e kau ngāué ke nau fakakaukau’i ha me’a ke to e hoko atu ai e ngāué, to e tānaki ai e tukupū ‘oku lahi ange. Pea ivi lahi ange ai mo e fonuá, fakalotofonuá, ‘oku ivi’ia ‘a e kakai e fonuá.

Ko ‘etau fakangatangata ia ko eni. Ko u manatu au, Sea, ki he taimi e taha, fanongo ko e fakangatangata ‘o e vāhenga ke fakatatau ki ha vāhenga ‘o ha taha, ‘oku ‘ikai ke u tui pehē au. Ko ‘eku tui, 'Eiki Sea, ko e vāhengá, ‘e makatu’unga ia ‘i he fatongia ko ē ‘o e tokotaha ko ē ‘oku ‘i ai e vahé. Kapau te tau ‘ai ‘etautolu ke fakafehoanaki, ‘oku hala ‘aupito ia, he kapau ‘oku ‘i ai ha taha ia, tau pehē ‘oku pule ia ki ha 100 tupu miliona, tau feinga’i ‘etautolu ke vahe tatau pē ia mo e tama ia ‘oku hā ha fa’ahinga fatongia kehe. 'Eiki Sea, hala ia. He ka pehē he tokotaha ko

ē 'oku 'i ai e 100 tupu milioná ke ne kai 'a e 100 tupu milioná, pō pē e taha, 'osi. Lavanoa pē ia, ka ko e fa'ahinga fakakaukau ia, 'Eiki Sea, te u pehē pē kuo 'olokuonga, 'a hono fakangatangata ha fa'ahinga me'a, kau ai mo e fakangatangata 'o e vāhenga ko e pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini. 'Eiki Sea, kapau 'e pehē ni. Talaki pē 'o pehē tau hiki e vāhenga ko ē 'o e kau ngāue faka-Pule'anga mo e kau faiakó, mo e me'á, tau hiki e, Sea, kuo tā foki ia ko e fiha mano, ko e fē'unga ia mo e fiha miliona. Manatu'i ko e 'uhinga ia ko e ta'ú, ka 'e 'omai fakakongokonga ia he lolotonga 'a e ta'ú. Taimi ko iá, kuo ne hanga leva 'e ia 'o teke hake 'a e tu'unga faka'ikonōmika fakalotofonua.

'Oku mahu'inga, pea ko e fatongia ia 'o e Fale ni, ke fakakaukau'i 'a e me'a ke fakaivia'aki 'a e fonuá. 'Oku 'ikai ke u tui au, 'Eiki Sea, ki hono fakangatangata, koe'uhí ko ha'ate manavasi'i na'a hoko e. Me'a ia 'a'ata ke fakaukau'i ke 'oua 'e hoko e 'ū me'a ko ē 'oku fai mai ki ai e manavasi'í. Kae tuku ange ke fai e ngāue, 'alu e ngāue, 'Eiki Sea, pea 'e lava leva ke tau sio ai ki ha kaha'u 'oku lelei, pea mo ...

<006>

Taimi: 1415-1420

Sāmiu Vaipulu : ... tupulaki ke tau, kae a'usia e taumu'a ko ia. Ka 'ikai, 'oku sai ange pē ā 'etau fo'ofu'ohake 'o tali tokoní? 'Ikai 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'a e hangē ia ko ē ha ki'i kulí tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, 'oku hifo e ikú ia ki lalo. Ko ia 'Eiki Sea, 'oua mu'a te ke to e fakakatá 'Eiki Sea kae feinga'i eni. 'Ikai ka ko e tefito'i taumu'a e fakakaukau' ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u tui ki he fakangatangata, pea ko u tui ki hono fakaivia 'o e kakai ko ē fonuá, ke lava ke fakahoko e ngaahi fakakaukau ko iá. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga 15 'o Vava'ú. Me'a mai Fakafofonga 12 Ha'apai.

Tapou ke ngāue'aki lelei e ivi mo e pa'anga e fonua he Patiseti 19/20

Mo'ale Fīnau : Mālō 'Eiki Sea. Sea, ko e toki malanga eni 'a e motu'á ni, 'i he me'a ko ení, pea ko u tui foki Sea, ko 'etau faka'osi pē eni pea tau fakahā'ele atu 'etau *Statement*. Ko e *Statement* foki ia Sea 'oku 'ikai foki ke talanoa ia ki he fiká ka 'oku talanoa ia ki he 'uhinga ko ē 'o e pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato : 'UHINGA E FIKÁ.

Mo'ale Fīnau : 'UHINGA E FIKÁ PĒ KO E 'AI KI HE HĀ KO E HĀ MO E ... pea 'alu pē foki Sea 'o a'u ki he ola, 'a ia 'e toki vakai'i foki ia 'i he 'osi ko ē 'a e ta'u. Sea, ko u hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí, ko u sio ki he me'a ko eni 'oku hoko ko eni 'i he ngaahi felīngiaki fakakaukau, 'oku ou tui 'Eiki Sea kuo 'osi mā'opo'opo 'a e taumu'a ko ē 'oku faka'amu 'a e Pule'angá ke nau a'usiá, ke nau a'u ki ai. Koe'uhí foki 'Eiki Sea he ko hono fokotu'u ko ē 'o e silini ko ē ki he fai'aki ha ngāue, kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi fo'i sitepu ko ē 'oku 'alu ko ē 'o a'u ki he faka'osi. Pea ko e sio ko ē 'a e takí, kuo pau ke ne hanga 'o vakai'i ko e hā 'a e me'a 'e hoko 'i he 'osi ko ē 'a e silini.

'A ia ko ē 'Eiki Sea ko e tu'u leva ko ē he taimí ni, 'i he'eku fakakaukau ki he fo'i taumu'a 'e hiva 'osi fokotu'u mai. Ko 'ene kakato ia, 'a e 'ū naunau pē ko e 'ū fiema'u ko ē 'a e kakai e fonua.

Mahino pē 'Eiki Sea 'oku 'e lava pē ke to e fa'u ha ngaahi taumu'a kehe, hangē ko e me'a 'oku fa'a 'ohake foki he pehē ko e fa'u Patiseti. Kapau te tau nofo 'Eiki Sea he me'a ko ení, 'e takitaha fa'u pē he tokotaha ia 'ene Patiseti. He 'oku 'i ai 'eku fakakaukau, 'oku 'i ai e fakakaukau 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e fakakaukau 'a e Hou'eiki. 'O tatau pē 'Eiki Sea pea mo e fokotu'utu'u 'o ha fo'i fāmili, 'oku ai pē 'a e fakakaukau 'a e tamaí ko iá ki he pa'anga hono fāmili. Pea 'oku 'i ai mo 'ene palani, 'oku 'i ai pea mo 'ene *priority*. 'Oku 'ikai ke to e kehekehe ia pea mo 'etau fusi mai 'a e me'a ko ení ki he fonuá. 'Oku 'osi ... ko e Pule'anga ko ia 'o e 'ahó, 'a ia kuo tau a'u ki ai 'i he 'aho ní 'Eiki Sea, kuo u fa'a fakahoha'a ki ai he taimi lahi, ko e tu'unga ia kuo tau a'usiá 'Eiki Sea, Pea 'oku fiema'u leva hono kau takí, 'a ia te u pehē 'Eiki Sea ko e taha kotoa pē he Falé ni ko e taki ia. 'Oku te hoko pē ko e taki 'Eiki Sea, 'o fakatatau ki he ... 'oku fa'a ui pē 'Eiki Sea ko e ngatangata'anga ia e kulupu 'oku te tokanga'i 'Eiki Sea. Ko ia, ko e ki'i fakahoha'a ko ení 'Eiki Sea ko u fai ko ení, 'oku 'osi mahino 'a e ngaahi fika mo e me'a. Te u ki'i fakahoha'a atu 'i he tu'unga faka-takimu'á ko e taki – *leadership*.

'Oku ou falala 'aupito 'aupito 'Eiki Sea 'i he taimi ni, pea 'oku ou ako'i 'eku mo'uí ke u falala ki hono tataki e motu'á ni. He kuo pau foki 'Eiki Sea ke tau hanga 'o fai 'a e me'a ko e falala. Kapau he 'ikai ke falala 'a e fānaú mo e fāmili ki he tamaí, 'oku ai e maumau 'e 'i ai e maumau 'e hoko. Pea kuo pau leva ke hanga 'e he tamaí 'o e 'apí 'Eiki Sea, ke 'asi mei he'ene mo'uí, 'oku ne hanga 'o *win* 'oku ne ikuna mai 'a e falala 'a e fāmili. 'A ia ko e Pule'anga ko ia 'o e 'ahó 'Eiki Sea, ko e fatongia 'o kitautolu, ko e fatongia e kakai e fonuá, ko 'enau fakatu'otu'a mai, 'i he 'osi ko ē 'a e 'ahó, 'oku ai e mēlie 'a e mēlie 'oku hoko te nau a'usia. Ko hono mo'oní 'Eiki Sea he 'ikai foki ke melie ma'u pē 'a e fonongá ia. 'Oku ai e lea ki ai, 'oku pehē, he 'ikai ke lose hangē ha lose, kuo pau ke ..

<008>

Taimi: 1420-1435

Mo'ale Finau: 'i ai 'a e ngaahi faingata'a 'e hoko kuo pau ke 'i ai e ki'i tatūsia taumānī Sea he 'oku 'i ai ha taha 'e haohaoa he fononga'anga 'o e mo'ui ko eni. Ko e anga ko ē 'a e sio 'a e motu'a ni ki he'etau Patiseti 'Eiki Sea 'oku ou fiemālie ko e ngata'anga ē ko e lelei taha ē. Ko e me'a ē 'oku 'omai 'e he Pule'anga 'o e 'aho ni ke tau mo'ui ai 'Eiki Sea. Pea ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko 'eku malanga 'a'aku pē eni he *Statement* pea 'osi Sea pea te u lele 'atu au ki Ha'apai 'apongipongi 'alu Sea sio ki he'eta Ha'apai masani ke u muimui atu he 'Eiki Minisitā Takimamata. Sea neongo pē na'e 'ikai ke totongi au ia 'e he *Ministry* ko u 'alu pē foki 'Eiki Sea ke u a'u ki he me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e ki'i pōpōaki ko eni Hou'eiki 'oku tau fiema'u 'etautolu ha fonua 'oku melino, fiefia pea 'oku lava ke tokangaekina 'a e fiema'u 'a e taha kotoa pē.

Ko e Patiseti ko eni 'Eiki Sea 'oku tau 'osi 'omai ko eni faka'amu pē ke fanongo 'a e kakai 'o e fonua ko e ngata'anga ē hotau ivi ko 'enau pa'anga ē 'oku 'omai. Ko e me'a 'oku toé 'Eiki Sea ko tautolu 'oku 'osi lava e fatongia e Pule'anga, na'a nau hanga 'enautolu 'o ui mai 'a e kau takí 'a e ngaahi potungāue 'o faka'eke'eke 'o talaange ki ai ko e hā 'a e polokalama 'oku ai sēniti ko ē ki ai. Ko e hā e polokalama ko ē fakamatala mai leva 'a e *CEO* ko e me'a ko ē ko e 'ai ia ki he totongi e fo'i toko fā ko ē ke nau fai e ki'i ngāue ko ē pea 'eke leva. Ko e ki'i ngāue ko ia 'oku taumu'a ki he *benefit* e kakai, 'io 'atu hono silini, sio 'eke atu ki he tama ko ē ko e hā e me'a 'oku 'omai ai e

silini ko ē talaange na'e 'ai ia ke 'ai'aki e me'alele 'ai ke hā, 'ai ke fetukutuku'aki e fānauako, talaatu leva he Minisitā mahu'inga ia. 'Eke atu ko e 'ai e ke hā ko e 'ai ia ke 'ai 'emau ki'i kai hōtele pehē mai e Minisitā hala ia.

Tevita Lavemaau: Sea ko e 'uhinga ki he hā 'a e... 'oku ou fakatonutonu atu 'Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai

Tevita Lavemaau: 'Osi mea'i he Hou'eiki e *process* ko ia ki he vahevahe mo e teuteu e 'Esitimetri me'a mai koe ki he *Statement* pē ko e peesi fiha 'oku ke 'i ai.

Mo'ale Finau: Sea

Tevita Lavemaau: 'Api'api e taimi Sea

Mo'ale Finau: Sea tukuange ko 'eku miniti pē 'a'aku 'e 10 Sea kapau 'oku ne miniti pē au 'e 10 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe

Mo'ale Finau: Ko 'eku fakamatala ko eni 'e Fakafofonga he ko e Patiseti ko ē na'e 'omai 'oku 'omai ke fai'aki e ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

Mo'ale Finau: Pea ko e 'uhinga 'eku fakamatala ko e anga ia 'eku fakakaukau 'oku 'osi e fatongia e Pule'anga. Ko e toé eni ia e ni'ihi ko ē te nau ōmai 'o to'o atu e silini ō mo ia 'o fai'aki e ngāue. Ko e hā 'enau me'a 'e fai'aki he ko e me'a ia 'Eiki Sea 'e ha'u mei ai e ola.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

Mo'ale Finau: Na'a ku fakahoha'a 'aneafi ki he tanu hala 'Eiki Sea mahalo pē 'oku 'ikai ke ...na'a ku fakahoha'a 'aneafi 'Eiki Sea ki he tanu hala 'oku ou 'osi kole 'e au ia 'Eiki Sea ke u faka'aonga'i 'e au ia 'eku fo'i houa 'e valu ko ē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u ha'u ai 'o Fale Alea ke u 'alu au 'o ki'i muimui he kau tama ko ē 'Eiki Sea ke u lava ke u a'u ki he ola ko ē 'oku ou loto ko ē ki ai. Pea ko e 'uhinga ia e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea hangē ko e Patiseti 'oku 'osi kātoa ko e fu'u me'a 'e hiva ko eni 'oku 'omai ko eni 'Eiki Sea 'oku ou hanga pē 'e au 'o 'oatu 'eku ki'i pōpōaki ko eni he toe 'eku miniti 'e 2 pē 3 ko eni 'oku toé. Kātoa e Fale ni mo Tonga kātoa ko hotau ivi ē Patiseti tau faka'aonga'i lelei 'a e ivi ko ia, ko hai pē 'oku 'i ai ha'ane kaunga ke ne ngāue'aki ha ki'i sēniti faka'aonga'i lelei'i. Ko ia pē 'oku 'i ai hono kaunga 'oku 'atu ki ai ha falala ke ne fai e ngāue ko ē, ngāue ki he mateaki'i 'alu ke a'u ngāue ko ia. Ko e anga ia e fakakaukau e motu'a ni ki he Patiseti 'ikai ke u to e tui au 'oku to e 'i ai ha me'a 'e fihi he Patiseti. Tau fakamatala tautolu ki he sōsaieti 'osi mahino hono 'uhinga 'o'ona tau fakamatala ki he hala ko e silini ko 'ene ngata'anga ē pea ko e 8 miliona, 10 miliona 'osi vahevahe ia. Ko 'eku ki'i fakamatala pē 'a'aku 'Eiki Sea ki he me'a ko eni ko 'eku pehē pē hangē ko e lau 'a e motu'a 'Eiki Sea 'osi ko ē 'ene fai 'a e ngaahi fo'i ako lelei pea ko e pehē atu 'a e motu'a ia kau ako ko e

hā me’a te mou hoko atu ‘osi e ako ‘atu mo e talatalaifale ko e sītu’a atu ko e me’a ia ‘oku lau ke
ō ‘o fai e ngāue.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘oatu pē mo ‘eku fakamālō ko eni ki he Hou’eiki ‘o e Pule’anga ‘i he ‘omi ‘a
e fakakaukau ko eni mo ‘etau Patiseti mālō ‘aupito hono fai e ngāue ko e fokotu’u atu pē he motu’a
ni tau ō ā ‘o fakahoko ‘etau ngāue pea fakatauange pea tau lava ‘omi ha ola ‘oku lelei. Ki’i me’a
faka’osi pē ‘Eiki Sea pea u nofo ki lalo. Ko e ki’i me’a na’e hoko ‘i Falemahaki ‘Eiki Sea

Tevita Lavemaau: Mālō Sea

Mo’ale Finau: Mahalo ‘oku toe ha’aku miniti ‘e taha

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia fakamā’opo’opo mai

Mo’ale Finau: Ko ia ko e ki’i kongā pē eni ia he sēvesi ko e Minisitā Mo’ui ko u kole kapau te
ke ki’i fanongo pea ‘oange mai pea ‘oange ha pale ‘a e ki’i motu’a ko eni. Na’a ku lele atu mo
hoku hoa ki Falemahaki ko eni he Mōnite fai ‘ene ki’i sivi pea ‘alu hake ki ‘olunga ki he sivi ko
eni *scan* pea ‘alu e toketā ha’u e ki’i toketā ‘e taha ‘o hū mai ‘oku tui mai pē ‘ene vaisiliva ‘a ia
‘oku mahino na’e puke na’a ku manatu’i pē ke faka’osi’aki ‘eku ki’i malanga pea ‘eke atu he neesi
ki he toketā pē ko e hā e me’a ‘oku ha’u ai he na’e tokoto, na’e puke ia he ko e toki ki’i tamasi’i
ko e tali ko ē ‘a e toketā ‘oku ‘oatu’aki ‘a e faka’osi atu’aki ‘eku ki’i malanga. Pea talaange he
toketā te u ha’u he ‘oku faka’ofa ‘a e tali ‘a e kakai. Talanoa mo’oni eni Hou’eiki Sea ‘ikai ke u to
e ‘ilo ‘e au ia ha fa’ahinga talanoa ki he motu’a ni na’a mo e Fale ni ‘e to e fisifisimu’a ange pē to
e matamatalelei pē feilaulau kā ko e talanoa ko ē na’e fai he tamasi’i ko ē te’eki ai ke u fanongo
au ha taha ‘oku ne fai ha talanoa ko eni mo’oni pea talanoa ‘oku mo’ui. *That’s life* ko e langa ia e
fonua ‘Eiki Sea ko ‘ene tali ia te u ha’u ‘oku ne tui e kahoa na’e vaisiliva ia he loki ‘e taha pea
puke mahalo ‘oku ‘ilo pē he Minisitā Mo’ui ki’i tama ko ‘ene tali ko ‘eku ha’u ‘o sio ki he ta’utu
‘a e kakai te u tu’u ha’u ke u tokoni.

‘Oku ‘i ai mo e neesi ‘e taha ‘oku lolotonga toka ‘i Ha’apai pekia mahalo ‘e tanu ‘apongipongi te
u lele atu ki ai, lolotonga pē ‘ene faifā’ele na’e tu’u pea to e e ki’i kongā faka’osi ongo’i e makini
hono ‘ulu pea ne kole hono kaungā ngāue ki’i ha’u ki hē kau ki’i ‘alu ki hē ko u ongo’i ko u
faingata’a’ia pea ne hū atu pē ki he tafa’aki mohenga hoko ‘osi ai ‘ene mo’ui. Sea ta’ahine ngāue
tokotaha ngāue fakapule’anga.

Hou’eiki kapau ‘e ma’u ha tokotaha ngāue kotoa pē laumālie ko eni ‘e ua ko eni ‘ikai ke tau to e
lava tautolu ‘o puke ‘a e langa ‘a e fonua ko eni ‘oku ou talaatu hangē pē ko e lea ko ē ‘a e Folofola
‘Eiki Sea tau ki’i foki pē ki ai fakamolemole pē ‘a e kau Faifekau. Lea ko ē ‘a Pita ko ē ki he
tokotaha ko ē na’e mamatea. **Ko e siliva mo e koula ‘oku ‘ikai ke u ma’u ko e me’a pē ‘oku ou
ma’u ko e Folofola pē ‘a e ‘Otua.**

Ko e ongo tamaio’eiki ko ē mo e fefine ko ē ‘i Ha’apai ko ‘ena mate he ngāue ‘e fanongo mai e
kau ngāue mo e fonua ko eni ko ho’omou pa’anga eni kuo ‘osi he’emau alea’i, lele atu ki he ki’i
hopo ‘aneuhu ‘Eiki Sea ‘i Fasi fai e ki’i hopo ai pea ha’u e tama talatalaaki mo e ‘inisipēkita polisi
pea u fakamatala atu pē ‘e au keisi pea ‘osi ai pē ia ai. Ko e tali eni ‘a e ‘ofisa kia au ‘Eiki Sea ‘alu
koe ki Fale Alea ke mou ‘ai e Patiseti ke ‘omai ‘emau vahe. Sea tali mai e kakai e fonua, tali mai

e kau faiako ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ko eni hono ‘ohake e me’a ‘anenai neongo ‘oku ‘ikai ke a’u ‘etau ivi ko ‘eku ‘ilo ‘e au ‘Eiki Sea e mafatukituki ‘a e faiako ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e lea ‘oku pehē ‘ikai ke ‘i ai ha ui ‘e to e ma’olunga hake ‘i he ui ‘o ha faiako, ‘ofa atu ki he Minisitā Ako palopalema ‘oku hoko fanongo mai ‘a e kau *CEO* mo kimoutolu ke langa hotau fonua ko e fononga’anga ia ko eni he ‘ikai ke lava ia ke hamolemole pē e me’a kotoa pē kā ko loto mateaki, feilaulau mo e kalusefai ‘o hangē ko e ongo tamaio’eiki mo e fefine Ha’apai ko e laumālie ia ‘e langa’aki ‘a Tonga mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 12, 17 me’a mai ‘Eua 11

Tokanga ki he hiki ‘Esitimeti polokalama fakamatamata lelei fonua mei he 2m-3milionā

Tevita Lavemaau: Sea ‘oku ou mavasi’i au na’a ke to e hiki ko e ki he 17 tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea kae fai ha ki’i fakahoha’a nounou pē Sea. ‘Oku ou fakamālō heni ‘oku ‘i heni ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e ngaahi fatongia ‘oku fua he teu’i ai pē faka’ofa’ofa hotau fonua mo e masani ‘Eiki Sea. ‘I ai e ki’i hoha’a e motu’a ni ia ki he hiki hake ko eni ‘a e ‘Esitimeti ko eni ki he faka’ofa’ofa teuteu’i ko eni mei he 2 milionā ki he 3 ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne ta’efiema’u ‘a e faka’ofa’ofa mo e ma’a kā ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamalanga ‘oku kamata ia mei ‘api pea ‘e toki tokoni atu leva ‘a e nima ngāue ‘a e Pule’anga ki hano fakalelei’i

Sea Kōmiti Kakato: Fu’u lahi e *beautification*?

Tevita Lavemaau: ‘Oku faka’ofa’ofa kā ‘oku kamata mei ‘api ko e ngaahi kupu fekau’aki he ko e ‘oatu ko ē ‘a e pa’anga tokoni pea ‘osi pē ko ia ‘oku nau to e hanga maipē. Ko e tokangā ia ‘Eiki Sea kapau leva ‘oku hiki pē manatu’i ‘oku kau pē mo Tokelau pea mo e Fatafatamāfana.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni 11

Tevita Lavemaau: ‘Osi eni e miniti ‘e 15 ‘ene malanga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai Fakafofonga 11 ko e fakatonutonu ‘a 12

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku ia ko e fakatonutonu ‘oku pehe ni ‘Eiki Sea ko e fa’u Patiseti ko e me’a ia ‘a e Pule’anga ko e hanga ‘e ia ‘o talamai ‘oku si’isi’i nau ‘osi hanga ‘enautolu ‘o fa’u ‘a e Patiseti ke pehē

Tevita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou tali ‘e au ho fakatonutonu 12.

Kole ke faka’inasi mo motu he polokalama fakama’a mo fakamatamata lelei e fonua

Tevita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea ko e fatongia ia ‘o e Fale ni ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku

tau ‘i heni ai ke tau alea’i mo tali e me’a ko ia. Fatongia pē ia e Pule’anga ke fa’u fakatatau ki he Lao. ‘Eiki Sea pea hoko atu ko e kole pē eni ia ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ke manatu’i ha ki’i ‘inasi mu’a mo’o motu, he ‘oku nau fie kau pē mo nautolu he faka’ofa’ofa mo’oni pē ko e kolo ‘Eiki ni ia ko hotau hifo’anga ia mo e talitali e kakai folau’eva, kā ‘oku manatu’i ‘oku langa mo *promote* mo e takimamata ‘i motu ko e ‘uhinga ko eni ki tahi pea ‘oku ‘alu ke tupu tokolahi ange ‘a e ke manatu’i mu’a si’i ngaahi ‘otu motu ‘i he ngāue ko eni.

Tokanga ke a’u tanu hala ki he vahefonua ‘Eua

Ko e hala ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke u to e fu’u ‘ai ke u ... talu ‘etau kamata mo ‘etau faka’amu ki he hala ka ‘e tuku koā ‘a e tangi kae fai ki fē? Pea fakamālō kitautolu ia ‘oku tokoni mai ‘a e Pangikē ‘a Māmāni ‘aki ‘a e lau miliona. Ko e silini ko eni ‘oku vahe’i mai 10 miliona ‘a ia ko e meimei ta’u eni ‘e tolu na’e ‘i ai foki ‘a e fakakaukau ‘a e Pule’anga ki hono kumi mai ‘etau me’angāue ‘oku faka’ofa’ofa ko e me’a ia ‘a e Pule’anga kā ‘oku mau kei fakaongoongo mei motu hala’atā ke ‘i ai ha...pea ‘oku ou tui ‘oku pehē pē mo Ha’apai, kā ‘oku ou kole atu manatu’i mu’a ‘a tahi ‘i he ngaahi me’angāue ko ia.

Ko e me’a foki ‘e taha ‘Eiki Sea na’e me’a mai pē e ‘Eiki Tokoni Palēmia te mau ‘oatu ‘emau kau ngāue ke mou talanoa ki he fanga ki’i hala mo e hala ‘oku mou fiema’u pea faka’ofa’ofa lava e talanoa e ko u tui mahalo na’e lava ‘a Ha’apai ia ‘o tanu atu pē ha fanga ki’i ...ko e a’u ko ē ki motu ia to e muimui’i atu au ko ē ‘a e ngāue talamai ‘oku to e ki’i tali ki he ta’u fakapa’anga ko eni fo’ou. Pea ‘oku ou to e ki’i tali pē ki ai, kā ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ke manatu’i ange mu’a ‘Eiki Minisitā ‘oku hangēhangē ka fai ‘a e konifelenisi ‘a e Uesiliana ki motu ‘i he ta’u kaha’u ko ia ko e kole ia ke manatu’i ‘a e ngaahi hala he ‘oku fiema’u ki he ngāue fakalalakaka... ko e kongā faka’osi leva Sea ko u vave pē ko e kongā ia felave’i ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Tevita Lavemaau: ... faka’osi leva Sea he ‘oku vave pē.

Tokanga ki he langa fakaakeake ngaahi fale ako uesia afā *Gita*

Ko e kongā ia felāve’i pea mo e, mo ‘etau ‘Esitimeti ki he afā. Pea ‘oku fakapatonu pē eni ‘Eiki Sea, ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ki he tokoni ko ia ‘oku fai mai ki he langa fakaakeake ki he ngaahi fale ako. Pea pehē ki he pa’anga ‘e 28 miliona ko ē ki he langa ‘o e ngaahi nofo’anga. Māhino mai eni ia, ‘Eiki Sea ko e fale ako pē ia ‘e tolu ‘oku kamata. Faka’ofa’ofa ‘aupito pē ia na’e fai ...

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo ko e tolu ‘i ‘Eua ?

Tēvita Lavemaau: Mālō Sea ka u hoko atu pē. Ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e motu’a ni. Ko e fale ako ‘e tolu ko eni. Ko e fakaangaanga ke kamata ‘i Sepitema. Mahalo na’a lava ki Sanuali. Pea ‘oku mo’oni ‘oku fiema’u taha vivili ia. Ko e polokalama ngāue ia ko eni Sea. ‘E toki ‘osi ia ki Tisema. Ko e fakahoha’a ko ē ‘oku fai. ‘Oku pēhe ni ia ‘Eiki Sea.

Ko e fonua ni kuo ma'u 'e he sekitoa ko eni e langa 'a e ivi ngāue mo e 'ū kautaha langa te nau fai e langa. Ko e pa'anga 'oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema pea mo e Pangikē Pa'anga. Ko 'eku tokanga fakapatonu pē eni ki he ako. Kuo lava eni e ta'u 'e 1, 'alu eni ke ta'u 'e 2, 'a e faingata'a'ia 'etau fanau. Ko e si'i nofo ko ē 'a e ngaahi fāmīlī 'oku mo'oni pē ia 'Eiki Sea. Tofu pē ia, ka 'oku 'ikai ko e kotoa ia 'o e ngaahi fāmīlī. Ko e akó.

Kole Pule'anga ke

Ko 'etau fānau ia mo e hako tupu. Ko e fokotu'u fakakaukau mo e kole ki he Pule'anga 'oku pehē ni 'Eiki Sea. Ke laumālie lelei mu'a 'a e Pule'anga, tautautēfīto ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga foki 'oku kau ia ki he kau Talēkita Pule ko ē 'i he Pangikē 'a Māmani, pea mo e Pangikē ko ē 'a 'Esia. 'Oku mahino kiate au he taimi ni ko e fo'i palopalema ia ko e fo'i *process* ko ē ke fakakakato 'a e 'ū fiema'u ko ē kae fakahoko 'a e ngāue ko eni. Pea ko u tui Sea, 'e lava pē ke 'i ai ha fokotu'utu'u ngāue ia. Na'a tau 'osi ako kitautolu 'i he lesoni pea mei he matangi ko eni ko 'Ieni 'i Ha'apai. Ko e akó na'e toki fakamuimui tahá kae tānunga 'a e folau na'e fai mai ki heni, na'e me'a mai ai e, 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e Palēmia pē ko e Minisitā ki Muli 'a Nu'usila 'o māhino ki ai e palopalema ni. Māhina pē 'e taha pē ko e sītu'a atu pē, kuo kamata e langa 'a Nu'usila ia ke fakafaingofua'i. Pea ko e kole ia ke to e faiangē mu'a ha tokanga mavahe ke kole, he 'e lava kātoa pē ke *roll* kātoa e 'ū me'a ko eni 'o kamata pē 'i Sanuali, 'a e 'ū 'apiako kātoa.

Hangē ko 'eku lau, 'oku faingamālie pē 'ū kautaha langa pea ka lava eni 'Eiki Sea. Ko e langa ia 'oku mahu'inga taha pē *priority* ki he fonua. Ko e loki ako ki he 'etau fānau ako ke nau malu ai mo māfana pea toki hoko atu ai 'a e kau faiako 'i hono teu'i kinautolu.

Tokanga ki he Kupu 35 e Lao ki he Hū Koloa e Pule'anga

Ko e me'a 'e taha pē, 'Eiki Sea. Ko e fekau'aki eni pea mo e *procurement*. Ko e Lao ko ē ki he Hū Koloa 'Eiki Sea. 'Oku talu 'etau fanongo mo 'etau sio ki he fai ko e fehu'i ko ē 'oku 'omai he motu'a ni. Ko e hā koā 'a e me'a 'oku 'ikai ke, ka 'oku 'i ai ha 'ū matavaivai 'i he founa ngāue? Ko hotau fatongia ia ke fakalelei'i kae lele mo matangi 'a e ngāue. Ko e talanoa ko eni pea mo e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea! Ka u ki'i, pē ko 'eku ki'i kole atu pē mu'a ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i tokoni eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga pē te ne tali pē 'ikai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tēvita Lavemaau: Sai pē ia ko u mei 'osi au ia kae toki me'a fakalukufua mai he 'uhingá he 'oku 'i ai mo 'eku ki'i fehu'i kehe?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku, tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e Hou’eiki e fakataha ‘eiki ni. Ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Fakafofonga. ‘Oku lolotonga tokoto ‘ene fu’u tohi mai ki he motu’a ni, ke u tali mai ‘a e me’a pē ko ena, ‘oku ne to e me’a mai ‘aki. Kae ki’i talitali mu’a ka u tali mai ‘a e ‘u tohi, ‘a e fo’i tohi ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Mālō ka u faka’osi ai pē au ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Kole ‘Eua 11 ki he Pule’anga ke fakahū mai ki Fale Alea fakamatala pa’anga ki he 17/18

Tēvita Lavemaau: Ko e fa’a me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pehē na’e mei mamūsia koā ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘i he hā? Ko e kole ko ē ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea. Pea ‘oku fakahinohino mai pē ia ‘e he Lao. Lao ko ē ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘o e ...

<004>

Taimi: 1440-1445

Tēvita Lavemaau: ... fonuá Kupu 35, ko e fatongia ia ‘o e Minisitā Pa’anga ko hono teuteu’i Fakamatala Pa’anga ‘a e fonua, pea fakahū ‘o ‘atita, pea fakahū mai ki he Fale Alea ‘o ‘i loto ‘i he māhina ‘e ono. ‘Eiki Sea, pea ‘oku tonu ke ha’u fakataha ia mo e ‘Esitimetri ko eni, ko e Fakamatala Pa’anga ko ē ‘i he 17/18 ko e ‘alu eni ke kakato ‘a e māhina ‘e 12 ‘oku te’eki ai ke fakahū mai ‘a e fakamatala ko eni, pea ko u kole ke laumālie lelei pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku fiema’u ‘a e fakamatala ko eni hangē ko e tu’utu’uni ‘a e Lao, pea ‘oku mahu’inga ia, ko e konga ia hono alea’i ‘o e Patiseti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e ki’i fakatonutonu pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu mai.

Tali Minisita Pa’anga ki he fokotu’u mei ‘Eua 11 ki he fakamatala pa’anga Pule’anga ki he ta’u 17/18

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku lolotonga ‘i ho’o faile ‘a e Fakamatala Pa’anga ko ia ‘a e 2017/18, mālō Sea.

Tevita Lavemaau: Sea ko u tui ‘e toki tokoni mai pē ‘a e Kalake Pule, kuo ‘osi fakapapau’i mai mei ‘ofisi ni ‘oku te’eki ai ke ma’u ‘e he ‘ofisi ‘a e fakamatala ko ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu

ai ‘a e ‘eke ‘Eiki Minisitā, pea ‘oku fiema’u ‘a e kole atu ke ke laumālie lelei kā kuo lava pea fakahū mai ki Fale Alea ni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku te’eki ai ke tohi mai ‘a e Kalake Pule ‘o talamai ‘oku te’eki ke ‘oange ‘a e fakamatala ko ia. Pea ko ‘eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē ko e anga pē ‘ene ki’i fehu’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ‘oku ‘osi mahino pē ki he kau Mēmipa. Fakamā’opo’opo mai 11.

Tēvita Lavemaau: ‘Eiki Sea, mālō, hoko atu ai pē ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko u tui ko ‘etau Patiseti ē kuo tukumai pea hangē ko ‘eku lave ‘ane pongipongi ko e faka’osi’osi pē eni ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau mo e līpooti ‘a e Kōmiti pa’anga ‘i he efiafi ni, pea ‘e fakahū mai ia pea ko u tui kā laumālie lelei pē ki ai ‘a e Pule’angá ia ‘i he Mōnite, kuo tau lava ai pē. Mālō ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā Fakafofonga 11. ‘E me’a mai koe Minisitā Ako.

Tali Pule’anga langa fakaakeake ngaahi fale ako uēsia matangi *Gita*

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Tapu ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua. Tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kakai. Ko e ‘uhingá ko u fie lave atu pē ‘o felāve’i pea mo e me’a ko eni ‘a ‘Eua 11, felāve’i mo e ‘ū loki ako. Me’apango ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o pule’i ‘a e Pangikē ‘o Māmani pea mo e pa’anga ‘oku nau ‘omi, pea ko e me’a kuo fakahoko mai kiate au mei he’eku mātu’a ‘oku nau ngāue ko eni ki he ngaahi loki ako, ‘e kamata leva ‘i he māhina katu’u hono langa ‘o e loki ako, pea ‘e ‘osi pē ia ‘i he ta’u ni, pea ko e hū ko ē ‘a e ako ‘i he ta’u fo’ou, ko e hū ia ki he fale ako fo’ou, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘E 17.

Fehu’ia ngaahi tokoni ki he Potungāue Pilisone fekau’aki mo e faito’o konatapu

Vātau Hui: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko e fokoutua hake ‘a e motu’a ni ia ke ‘ange pē ki’i fehu’i ke tali mai angé ‘e he Pule’angá koe’uhi foki Sea ‘oku ou hanga ‘o lave’i ko e ngaahi feme’a’aki ko eni ‘i he *Budget Statement* ko ē he me’a, lahi ‘a e tokanga ki hono feinga’i ke fakaivia hono feinga’i ke ma’u ko ia ‘anautolu ‘oku nau fai ‘a e ngaahi maumau ko ia ‘i hotau fonua ni. Kā ko ‘eku fehu’i Sea, pē ko e hā ha tokoni ‘oku fai ki he pilisone ‘i he *drugs* ko eni ‘oku fai hono tukuaki’i holo. Pea ‘ikai ko ia pē, ko hono ...

Sea Kōmiti Kakato: Pilisone ‘i Niua pē ko e ...

Vātau Hui: ‘I Tonga.

Sea Kōmiti Kakato: Tolitoli ē?

Vātau Hui: Tonga ni kātoa pē Sea. ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, me’a mai.

Vātau Hui: Ko e toko fiha ‘a e kau Sela. Sea ko u kole pē mu’a ke ‘omai mu’a ‘a e ki’i fehu’i ke tali mai mu’a ha taha he Hou’eiki Pule’anga ‘a e ki’i, he ko u fakatokanga’i hifo he ngaahi fakamatala heni ‘oku ‘i ai hono tokangaekina. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā Lao, oh Polisi?

Tali ki he fehu’ia ngaahi tokoni ki he Potungāue Pilīsone fekau’aki mo e faito’o konatapu

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, mālō ho’omou laumālie ki he ho’atā ni. Kae fai atu ha fakalavelave ki he fu’u fo’i fakapeeki ko eni ‘oku fai mai ko eni. ‘Eiki Sea ko e ma’u ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni pa’anga ‘e 500,000 (5 kilu) ki he Potungāue Pilīsone ‘i he Patiseti ko eni. Pea ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kau ‘ofisa ‘oku mo’oni pē ‘a e fehu’i ‘oku totonu ke ‘i ai ha tokoni lahi ia ki he Potungāue ke fakatokolahi. Ko e kau polisi ‘oku toko 400 tupu, ko e Potungāue Pilīsone ‘oku toko teau ...

<005>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ono hiva. Ko e Potungāue Tāmate Afi ‘oku 112, tūkunga ia ‘oku ‘i ai e fika ‘o e potungāue ko iá, pea mou vahevahe ai ki he ngaahi vāhenga ‘o Tonga ni kātoa, pea toki vahevahe faka-*shift*, pea ‘ilonga leva ‘enau tokosi’í. Ka ko e tūkunga ia ‘oku ‘i ai, Sea, ‘oku mo’oni pē ia ‘oku totonu pē ke fai ha tokangaekina, ka ‘oku ‘i ai e ki’i tokoni ko e ki’i tokoni ko iá, mahalo ‘oku totonu ke toki fakaikiiki mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Pilīsoné, ka ko e tūkunga ia ‘oku ‘i ai e ‘īsiū ko iá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā Lao.

Tali Minista Pilīsone ki he 7 kilu tokoni ADB ki he pilīsone ‘Eua

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e tokoni ki ‘Eua, ‘oku ‘i he 7 kilu, ko e me’a eni ia ‘a e ADB. Ka mou manatu’i ko ‘Euá, ko e fu’u kekekele lahi ia e Pule’angá, pea ko ia te ne hanga ‘o fafanga mai ‘a Tongatapú. Ko e talu ko ē ‘o, ka ko e mahalo ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Fakafofonga ‘Euá, ko e talu ko ē mei a *Gita*, na’ a mau hanga ‘o hae ‘a e fale ‘i he *high school* motu’á, ko e ‘ave ki ‘Eua ke fakalelei’aki ‘a e ‘ū nofo’anga ko iá. ‘Oku ‘i ai pē e tamaiki ai. ‘I he taimi ni, ko e taha ‘a e me’angāue lelei ‘a e Pilīsone, mou manatu’i ‘emoutolu ko e haea ko ē ha kau tufunga, ko me’a mamafa taha ‘i he polokalama tufungá, ko e leipá. Ka ‘oku hanga ‘e he tamaiki ko eni, ko moutolu ko ē ‘oku mou ‘ilo’i e fu’u falekoloa Pule’anga motu’á, ko e fale ko

iá, 'i Nuku'alofa, tatau pē mo e 'Ofisi Palēmiá. Ko e *icon*. Ka ko e me'a lelei tahá, kapau te mou me'a atu 'o sio ki ai he taimi ni, 'oku faka'osi'osi 'a hono 'ato fo'ou. Ko e fale ko ení, te u hanga 'o talaatu, 'e to e lele ia he ta'u 'e 50 ki he 60. Ka ki ho'omou *information*, na'a mau ngaue'aki pē kau pōpula, ko hono 'uhingá, ko e leipa. 'Oku mau hanga pē 'emautolu, 'oku 'i ai pē 'a e silini ia 'oku 'ave ki ai, kā, kapau na'e 'ave ia ki ha kautaha langa, 'e *more than double*.

Ka ko e ngāue lelei ia 'oku fakahoko 'e he tamaiki ko eni mei Hu'atolitolí, 'oku ui 'oku 'i ai e hingoa 'oku mau ngaue'aki ki he, 'oku 'ikai ke mau ngāue'aki, manatu'i ko e *correctional* ē 'i he lea faka-Pilitāniá, pea 'oku mau ngāue'aki ko e Liuangá. Ko e tamaiki ko ení ko e me'a lelei taha 'oku nau hanga 'o fai ai 'a e 'ū ngāue ko ení, he ko e 'osi pē 'enau ngāue ko ē 'oku nau hoko atú, 'oku nau 'alu atu mo e *skill*. Ka ko e pangó pē 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'ofisa mei 'Euá. Na'e talu ko ē 'a *Gita*, 'oku kei 'i ai pē, 'oku mau hanga 'o feinga ke, ka ko e hangē ko 'eku laú, 'oku 'i ai 'a e Patiseti ia ai ko e 7 kilu, ko e manatu'i ko hotau kekekele ko eni 'i 'Euá, ko e kekekele lahi ia. Pea ko e palani ko ē pea mo e Komisoni, te mau 'i ai 'i he mahalo ko e uike 'e ua mei heni, te mau 'i 'Eua, ke fakalelei'i 'a e nofo'angá pea mo e pilīsoné, kā 'oku lahi pē e kekekele ia, 'i he taimi ko ē 'e 'alu atu ai e silini ko ení ki hono fakalelei'i. Ka u hoko atu ai pē.

Ngāue na'e fakahoko ki he pilīsona Ha'apai mo Vava'u

Ko Ha'apai, 'oku sai pē ko e ongo tama Ha'apai 'oku na 'ilo lelei pē, ko e 'api pilīsona ko ē 'i Ha'apai kuo fakalelei ia, mahalo ko e lelei taha ia 'i Tonga ni, 'a e 'api ko iá. Pea te u hanga pē 'o to e fakahoko atu. Ko e ngāue ko ē na'e fai ko ē 'i Ha'apai, ko e tamasi'i ko iá 'oku 'i Tonga ni he taimi ni, ko eni 'oku ne fai ko ē 'emau ngāue langa 'i Tonga ni. Ko e pa'anga na'a ne, na'e lau mano pē, ka ko e pa'anga ko ē na'e fakamoleki ko ē ki he langa e pilīsona ko ē 'i Pangaí, na'e 'i he 4 kilu ia. Ko e me'a tatau pē eni 'e hoko atu ai ki Vava'ú. Ko e ngāue ko ení, Hou'eiki, manatu'i ko e tamaiki ko ení ko e tatau pē 'a tahi, 'a Vava'u mo Ha'apai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha nofo'anga ia ai ki he kakai fefiné, ka ko e me'a 'oku fakaloloma'aki 'a e taimi ko ē 'oku 'i ai ai 'a e kakai fefiné, ko e lah itaha 'o nautolu, mahalo pē te u pehē ko e pēseti 'e 99, ko e ngaahi fa'é pea ko e taimi ko ē 'oku si'i 'omai ai nautolu ki heni, 'oku tuenoa e fānaú...

<006>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Lao : ... Ko ia ai 'oku mau hanga 'o ... 'oku 'osi 'i ai pē me'a 'i Ha'apai, ko e me'a ia 'oku mau fiema'u ai ko ē ki Vava'ú, ke ai ha taimi 'e to e 'i ai ai ha'atau ha hou'eiki fefine pea nau lava pē 'o nofo ai pea mo honau ngaahi fāmili. He 'oku mahu'inga, ke tokanga'i he ko e hako tupu ia e fonua. 'Oku mahino pē kia tautolu 'e 'i ai e fēhalaaki, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e haohaoa, ka 'oku tau tokanga. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e potungāué, ko e kaha'ú, pē ko e fānau eni 'oku fai 'a e tokanga ki ai.

Ngāue teuaki atu ki he pilīsona 'i Niua

Ko e me'a ko ē ki Niua, mou manatu'i pē 'oku 'i ai 'a e kekekele e Pule'angá ai, 'oku teuteu pē ke fai ke ngaahi 'a e nofo'anga ki Niua. Kae mahalo ko e me'a lahi taha ia 'oku mau feinga'i ai ki Niua, mou manatu'i pē ko e kavá he taimi ni, ko e talu 'etau tupu hake 'atautolu, 'oku te'eki ke u

fanongo au 'i ha ngoue kuo lau miliona. Pea te u hanga pē 'o talaatu, 'oku 'ikai ko ha'aku, 'ikai te u tui ko ha me'a 'oku kovi. 'I he *show* ko ē he ta'u kuo 'osí, 'i Vava'ú, Tō Folofola e Tu'í ki he limu, ko e hā fua 'a e ... ko e ahi, ka 'oku 'ikai ko ha'aku me'a. Na'e 'ikai ke Tō Folofola e Tu'í ia ki he kava. Pea na'e 'osi ko ē mei Vava'ú pea mau 'i heni, pea u lea ange ki he Sekelitali 'a e Siasi Uēsilianá 'o talaange. Ko e taimi ko ē te mou fefolofolai mo e Tu'í 'i he Fakataha Tokoní, pea ke hanga 'o fakahā ange 'a e kavá, ko e mo'ui'anga.

Tokanga kau kava he ngaahi ngoue ma'u'anga mo'ui a'u ki he miliona \$ ma'u mei ai

'E Hou'eiki, ko e me'a na'e fakahā mai kiate au 'e he Sekelitalí, ko 'enau kava 'i Vava'u ko e 100 'e 2 mo e kongá, na'e 'alu ange 'a e Siaina ke fakatau tu'u, ko e 2.5 miliona. 'Oku mou ... 'oku 'ikai ke 'uhinga 'eku talanoá 'a'aku ke mou manumanu, ka ko 'eku 'uhingá, ki he fu'u koloa 'oku tau ma'u pē 'etautolu 'i Tongá ni. Te'eki ke u fanongo au 'i Tongá ni 'oku talanoa ha taha 'i ha ngoue ki he lau miliona. Ka ko e 'uhinga 'eku talanoa pehē, ki he Fakafofonga Niuá, ko moutolú 'oku sai ai 'a e kavá, ka 'oku mau hanga ... ka ko e 'uhinga ia 'oku 'ai ai ke fakamo'ui 'a e 'api pōpula ko ia 'i Niua. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ia. Manatu'i ko e taimi ko ē, na'a mau hanga 'o, ko e me'a 'e taha na'e hoko 'i Niuá, ... na'a mau, kimu'a ia, na'e 'ave 'a e tamaikí 'o ngāue ki Niua. Ko e palopalema 'o Niuá, he taimi ko ia na'e 'osi ai honau taimí ke fakafoki maí, ki'i tuai e vaká. To e ki'i faihia kinautolu he fo'i lolotonga ko iá, 'oku te'eki ai ke a'u atu e vaka. Pea ko e palopalema ia 'e taha, 'o e 'ave ko eni 'o e tamaiki liuangá ki Niuá, ko e tuai ko ē 'enau foki mai ki Tongá ni. Ka ko e ...

Mo'ale Finau : Sea, ka u ki'i fehu'i ange mu'a ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Fehu'i eni Minisitā.

Mo'ale Finau : Sea, 'oku tau tui foki 'Eiki Sea ko e angalelei pea mo e tauhi laó, ko e me'a ia 'oku totonu ke ma'u he kakai e fonua. Ko 'eku fehu'i Minisitā pē ko e faihia ko ē 'a Niuá ko e kakai pē ko e kau ngāue ?

Vātau Hui : 'Eiki Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a e fehu'i. Kuo tau 'osi me'a kotoa pē, ko e 'uhinga 'a e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Laó, ko e kau ngāue mei Tongá ni na'e 'oange mo Ha'apai ki Niua. Na'e 'ikai ke 'i ai ha kakai 'i Niua, ko e kau 'oange mei Ha'apai mo Tongá ni Sea. Ko ia pē Sea ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau : 'Io. Sai pē, ko e fehu'i hokó pē Minisitā. Ko e ki'i motu'a ko ena mei Ha'apai ko eni tufungá 'a ena na'a ke me'a ki ai. Na'u lele mai 'anenai ki he 'Ofisi ko ē Tohita'ú 'oku nau 'ato 'a e fale ko ena *Bailiff* mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia.

Fehu'ia pē 'oku 'i ai ha totongi makehe ma'a e kau liuanga ngāue fakatūfunga

Mo'ale Finau: Minisitā, ko e 'ato ko iá fakapolofesinale 'aupito. Pea nau fehu'i ki ai, pē 'oku 'i

ai ha kau polofesinale na'a nau fai, talamai 'ikai ko e kau liuanga pē, kau tama hopoaté pē 'Eiki Sea. Ko 'eku fehu'i atu 'Eiki Sea, 'oku 'i ai ha ki'i pale 'oku 'ange ma'a nautolu ha ki'i totongi makehe. He na'a ne pehē 'e he motu'á 'oku 'i ai 'a e 3 mano 'oku ma'u mei ho'o potungāué, 'o 'ave ia ki Fale'one pea to e fakafo, ki Toitoli pea to e fakafoki mai ia ko e 'īnasi ia 'ave ki he Pule'anga. 'A ia mahalo ko e silini mahalo 'oku mou *donate* ki he Pule'anga he ngāue. Ko e fehu'i atu pē 'oku 'i ai ha ki'i me'a makehe 'oku fakapale'i e kau ...

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i tokoni atu ai pē he me'a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Ha'apai Fika 1.

Lord Tu'iha'angana : 'Ikai tau fiefia pē he ko e ki'i motu'a Ha'apai foki, ko e ki'i motu'a mei 'Afitu na'e fakahoko ko eni e ngāue. 'Osi pē fo'i langa 'i Ha'apai ha'u ai pē 'o hū 'Inisipekita he Sela. 'Osi fe'unga ia 12.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

<008>

Taimi: 1455-1500

Sea Kōmiti Kakato: ... Nōpele.

Mo'ale Finau: 'UHINGA au ki he kau tama 'atō. Sai pē 'ofisa ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole ka u tokoni atu mu'a ki he me'a ... kātaki pē Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole. Kātaki pē 'Eiki Minisitā pē te ke laumālie lelei. Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Sea, ko u tui mahalo ko e *issue* 'oku mahu'inga taha 'i he feme'a'aki ko eni, ko e tu'unga malu 'o e fonuá. Ko e *issue* ko ē 'oku nofo 'i he uhouhonga 'o e feme'a'aki ko eni. Ko e taimi ko ē 'oku 'osi ai e fakatotolo 'a e kau polisi' pea 'ave ko ē ki he Fakamaau'angá, ko e ni'ihiki ko eni 'oku 'ave ki he Potungāue Pilīsone, ke fakapapau'i 'oku malu ai, he 'oku makatu'unga ai 'a e malu 'a e fonuá.

Tali ki he tokolahi kau pōpula tauhi pilīsone

Ko e fehu'i ko ē 'i he taimi ni, pē 'oku fe'unga 'a e tokolahi ko ē 'a e Potungāue Pilīsone ke nau fakahoko e fatongia ko iá. Ko e tali ki ai, 'ikai. Kapau 'e a'u e kau pōpula, tau pehē 'o toko 120 kae nofo atu e kau sela ko ē he *shift* 'oku nau toko fā pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau me'atau, ka 'ū 'a e toko 120 ko ē ke nau lue kitu'a, te nau ha'u nautolu ki tu'a. Ko e poini ia ko ē 'oku fiema'u ke māhinó.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi *vacancies* 'oku nofo 'i he malumalu 'o e *PSC*, na'e a'u e taimi ni'ihiki 'o

vacancy 'e 700. Ko e me'a ko ē ko u fakahokó atú ke ma'a hotau totó 'i he Fale Alea 'o Tonga, ke to'o mai ha ni'ihi ai 'o 'ave ke fakatokolahi 'a e Potungāue Pilīsoné. 'Oku a'u ki he'emau fētalanoa'aki 'i he Kapinetí ke fai e fengaue'aki 'a e Potungāue Pilīsoné pea mo e Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió ke fakapapau'i 'a e malu 'a e fonuá ni.

Polokalama ma'a e kau pōpula fai ai hono tukuange nautolu kitu'a

'Oku 'i ai 'a e polokalama 'oku tukuange kitu'a 'e he kau pōpulá 'oku ui ko e *weekend release*. Ko e polokalama ko ē 'oku ngāue; aki he taimí ni mo e pōlisí 'oku ngāue'aki he Potungāue Pilīsoné ko ha ni'ihi 'oku 'ave ki loto fekau'aki mo e faito'o konatapu 'oku 'ikai pē ke 'oange 'a e faingamālie ko iá kiate kinautolu. Pea 'oku puli mei he kakaí 'a e ngaungāue faka-mo'ungaafi 'oku hoko 'i lotó, 'e 'ohovale pē 'oku hoko hā me'a pea tukuaki'i kitautolu. Ko u longo fuoloá Sea, ko u fakama'uma'u ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai totonu ke fakamatala e me'a ko eni heni. Ka ko u tui pē 'Eiki Sea 'oku totonu ke tukuange ke ma'a hotau totó. 'Oku ou 'oatu 'a e na'ina'i ko 'eni mo e fakatokanga 'oku lahi 'a e palopālemá kā 'oku si'isi'i, hāngē ko eni te u 'oatu e me'a ko ení Sea, tā tu'o taha pē.

Na'ina'i fekau'aki mo e faito'o konatapu

Kuo tau a'u eni ki ha fo'i lēvolo 'oku tau puke 'a e ngaahi faito'o konatapu 'oku lau miliona. Na'e 'i ai e faito'o konatapu ia na'e toki puke ia, ko e faito'o konatapu ko ē fe'unga mo e 7 miliona ko ē na'e puke kimu'á, lefu ia 'i hono fakatau hoa ki he me'a ko eni na'e toki puke ko ení. Ko 'ene a'u ko ē 'a e pa'anga 'o laulau miliona pehē. Ko e me'a 'oku muimui mai ai pea kuo 'osi fakatokanga mai 'a e kau *consultant*. 'Aho ko ē na'e toki huufi 'e he motu'á ni 'a e *consultant round* hono ua fekau'aki mo e faito'o konatapu.

Ko e *stage* hoko 'e hoko ki ai 'a e fonuá ni, 'e 'ohovale pē kuó ma'u hā ni'ihi, fakapoongi, ko e lahi e mole 'a e pa'angá. Te tau 'unu atu ki aí. 'Oku ou 'oatu 'e au ke māhino ke tau 'ā, 'oku 'i ai e fu'u sunami 'oku ha'u kā 'oku 'ikai 'asi mai faka-fisikale. Pea 'oku totonu ke 'alu ki ai 'a e tokangá ki he tu'unga malu 'o e fonuá ni Sea. Kapau he 'ikai ke lava 'e he Pule'anga sivilaisé 'o pukepuke e tu'unga malu 'o e fonuá, hā e me'a 'e hoko ki ai? Ko e me'a ia 'oku ou 'oatu Sea ke fakapapau'i, 'oku 'oua te tau to'o ma'ama'a 'a e me'a ko ení, tokanga'i e potungāue ko ení, he ko e kona e fonuá ni, fakafou mai pē he Potungāue Pōlisí, fakafou he Fakamaau'angá, 'oku 'ave ia 'o tuku *permanent* he Potungāue Pilīsoné. Kapau 'oku 'ikai ke malu iá, 'ikai ke malu, 'ikai ke malu e fonuá ia.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Minisitā.

Fiema'u ke fakamahafu kau sea pea fakatokolahi kau sea ki he malu e fonua

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou 'oatu ke to'o māmāfa 'aupito e me'a. Ko e 'uluaki me'á, fakatokolahi e potungāue, liliu e Laó ke nau fakamahafu, ko e *solution* ia Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Pea na'á ke me'a Minisitā he uiké ni 'oku teuteu ke to'o mahafu 'a e kau sela? 'Ikai?

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea, ko ia na’á ku fakahoha’á ki aí.

Lord Nuku: Sea, kātaki pē mu’a,. ‘Ikai ko ‘ene tu’u ko ē he taimí ni ‘oku hangē ko ē ‘oku ki’i fēpakí, ‘oku ki’i puputu’u e motu’á ni ‘i he anga ‘a e tu’unga ko eni ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’akí.

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i, ‘e ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko e ‘ai pē ke u ki’i ‘eke atú ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Sai pē ka u, ko u mei ‘osí au ia.

Lord Nuku: ‘Ikai, ko e ‘ai pē au ke u ki’i ‘eke atú, ‘oku ‘i fē koā e potungāue? ‘I hē pē ko e Feitu’ú na?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ...

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku fie lave’i pē ‘a’aku ia he ‘oku hangē ‘oku mo fēpakipaki.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Ikai ko e, ka u hanga pē ‘o ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ke ‘i ai ha fēpaki.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga pē ‘eku ki’i ‘eke atú ‘Eiki Minisitā, kātaki pē.

‘Eiki Minisitā Lao: Ka u hanga pē ‘o tali atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. Ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Polisi, ‘oku mo’oni ia, ka ko e *approach* ē ‘e taha, fakame’atau ‘a e kau selá. Ko e *approach* ‘oku mau ngaue’aki ‘e fai pē ‘a e ngāué ki ai. Ko e liuanga ko eni, ‘e Hou’eiki na’e hanga ‘e he Pīlisoné, pea ko e me’a fakafiefia ia na’e kamata pē ia he Komisioná ...

<000>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Minisitā Lao: ... Na’e ‘omai ‘a e kulupu mei Kōlea, pea na’a nau ha’u nautolu ‘oku ‘iloa ko e *World of the Heart*. ‘Oku ‘ikai ke nau fu’u mahu’inga’ia ‘i he *mindset*, ko e mafú, ko e *World of the Heart*. Ko ia ‘oku ne lava ‘o liliú, ‘a e tangatá. ‘Oku ‘ikai ke, pea toki a’u ki he ‘ulú. Na’a nau hanga ‘o fai ‘enau *research*, pea te u hanga ‘o talaatu, ko e kātōa e me’a na’a nau hanga ‘enautolu ‘o fai maí, pehē he ‘e kau *expert* ko eni mei Kōlea, ko e akonaki kātōa ki he mafu ‘o e tangatá, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha tohi lelei ia ki ai ko e Tohitapú pē. Pea na’a nau ōmai ai ‘o fai ‘a e ako ko ení ‘i Hu’atolitolí koe’uhí ke liuanga e fānaú. Ka ko e ‘uhinga e me’a ko u talaatú, ko e *approach* eni na’e hanga he ‘e Komisioná ‘o kamata. Pea te u hanga ‘o talaatu kia moutolu. Na u ‘alu mo au ‘o sio ai, pea ko u ha’u pē mei aí, ‘alu ki he *PSC* ‘o talaange kia nautolu ke ‘omai angé

tamaiki ko ení ia ki he Pule'angá he ko e me'a eni ia 'oku fiema'u 'e he kau ngāue fakapule'angá. Pea ko e me'a faka'ofu'ofa tahá, na'e 'omai 'e he Pule'angá. Ha'u e, ko e kulupu ko eni na'a nau to e ōmai ki he Pule'angá he ko e akonaki lelei taha eni ia ki he kau ngāue faka-Pule'angá. 'Oku 'ikai ko e ōmai ki he Pule'angá ko e vahe, 'oku 'ikai ko e ōmai ko ha lakanga, ko e ōmai, ko e sēvesí. Fiema'u ke ma'u ia homou mafú, mo'ui'aki ia homou ... mou loto'aki ia. Me'a ko ē na'e kole ki ai 'a Sīsū, foha mai ho lotó, me'á ia. Ko e *World of the Heart*. Ko e me'a ia 'oku fai 'e he Komisioná 'i Hu'atolitolí.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā kātaki, 'oku 'i ai ha'o fokotu'utu'u ke fakatokolahi e kau selá?.

Fokotu'u ke fakatokolahi e kau sela

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku 'i ai pē 'a e fokotu'utu'ú, 'osi, 'io 'oku 'i he Kapinetí pē mo ia. Ka 'oku hangē ko 'eku laú, te u hanga tala atu ai ha *aspect* 'e taha kehe mo māmani. Mou manatu'i ko e *ratio* ko ē 'i māmani 'i he selá...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tui homou koté.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e *ratio* ko ē 'o e selá ki he pōpulá 'oku 'avalisi ki he sela 'e 3 pōpula 'e 1.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga, 'e Minisitā kātaki ke tau ki'i mālōlō ai ka tau toki, mou toki me'a mai 'o hoko atu.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1520-1525

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Mālō e kei kātaki. Ka mou me'a mai. Te u 'oange 'a e faingamālie fika 'uluaki ma'a Ha'apai. Nōpele Fika 1. Hoko mai 'a e Minisitā *MEIDECC* pea toki hoko mai 'a 17.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Hangē pē Sea, kuo ke mea'i mo e femahino'aki 'a e tēpile ko eni mo e tēpile ko ē. Hangē kuo ngali tokamālie 'a e *statement* 'i he ngaahi feme'a'aki mahu'inga mei he uike kuo 'osi mo e ngaahi 'aho ko eni 'o e uike ni. Ka ko e fakahoha'a pē Sea hangē pē eni ia, mahino lahi 'a e ngaahi kaveinga, 'oku 'ikai kehekehe ia mo e ngaahi taumu'a, he 'oku hā kātoa pē ia he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga. Ka ko e talaloto takitaha to'o hake pē 'a e me'a na'e mahu'inga'ia ai, 'i he me'a na'e fai ai 'a e malanga, tuku atu 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke to e fai ha tipeiti. He na'e 'osi fai hono tipeiti 'ona 'i he ngaahi 'aho kuo 'osi. Ko e to'o atu pē ia fai e fakamamafa ai pea tukuloto'i pē he 'oku fai pē he Pule'anga 'enau ngāue mo tukuloto'i pē ngaahi me'a ko eni 'oku tau si'i lave atu ai.

Tokanga ki he totongi koloa fakalotofonua mo e mahu'inga e pa'anga Tonga

'Uluaki Sea ...

<004>

Taimi: 1525-1530

Lord Tu'iha'angana: ...hangē pē ko e me'a mahu'inga foki ia pea na'e 'osi fai 'a e ngaahi malanga ki ai, tautefito ki he fika 3, 'a e hikihiki ko ē 'o e totongi 'o e koloa, pea 'oku mahino 'i he taimi ni 'oku na 'alu lōua pē koloa hū mai mo 'etau koloa fakalotofonua, hangē na'a ku lave ki ai hangē ko e kato manioke 'oku mahino fakatātā 'aki kuo pa'anga 'e 20 'i he taimi ni, pea na'e lave foki ki he ngaahi *indicator* mahu'inga faka'ikonōmika 'oku tupunga ai ko ē 'a e 'alu hake mo e 'alu hifo 'a e totongi koloa pē ko e *inflation*. 'Oku tau faka'amu pē 'oku ngāue fakatokanga'i pē 'e he Pule'anga ke fai ha ngāue ki ai he neongo 'a e ngaahi faka'ilonga faka'ikonōmika ko eni, kā 'oku tau hā pē 'i he taimi 'oku tau 'alu atu ai ki falekoloa, 'oku mahino pē 'i he 'etau ō atu ki falekoloa 'oku meimei si'i 'alu pē 'alu pē ki 'olunga, tātaaitaha ke holo ia, 'oku meimei tu'u ma'u pē mo ki'i manga pē ki 'olunga 'a e koloa. Pea 'oku tau fakatauange 'i he Patiseti ko eni 'e fai ha ngāue ke meimei ki he hikihiki 'o e totongi koloa he 'oku mei fekau'aki foki ia mo e mahu'inga pē ko e *value* ko ē 'o 'etau pa'anga, ongo me'a ia 'oku na fekau'aki ke tau ivi ko ē 'etau ki'i pa'anga 'e 10 ko ē 'aneafi ke kei pukepuke pē pē 'e to e ki'i 'ai ke mālohi ange. 'A ia ko e ki'i fakamamafa 'uluaki ia.

Tokanga ki ha solova'anga e palopalema he totongi moa

Ua pē Sea, hangē na'e fai ki ai 'a e lave fekau'aki mo e moa, me'a mahu'inga foki ia ki he ma'u me'atokoni ko eni 'a e konga lahi 'o e kakai 'o e fonua, pea na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki lahi mo e faka'amu pē 'i he Patiseti ko eni 'e 'amanaki ke tali, ki he 'Eiki Minisitā Leipa 'e fai ha ngāue ki he *solution* pē ko ha solova ke lava 'o pukepuke he ko ena 'oku mahino pē ko e kautaha pē 'e ua 'oku na hū mai, pea ko ena 'oku 'osi 'i he moa 'oku 'osi kau 'i he lisi ko ē *Competent Authority*, kā 'oku hangē pē ko e 'ū me'a na'e fai ki ai 'a e tipeiti mo fakamā'ala'ala mai, 'e lava ke fai ha solova ke lava 'o pukepuke ke mahino, sai ki he pisinisi, sai ki he kiate kitautolu ko ē 'oku tau ō atu 'o fakatau, pea fai ha he fo'i vaha'a ta'u fakapa'anga ko eni ke fai ha ngāue teutefito ki he me'a na'e fai 'a e fema'a'aki ki ia, fekau'aki mo e mahu'inga 'o e moa 'e 'i ai ha fa'ahinga founa ke pukepuke 'aki 'a e totongi ke *fair* ki hē tafa'aki ko ē mo e tafa'aki ko ē.

Fokotu'u ngāue'aki founa fakamāketi tapaka tonga kae tukuhau'i he Lao Tapaka

Pea ko hono tolú pē Sea ko e fokotu'u fakakaukau pē eni ia he ko e fekau'aki mo e tapaka ki he 'Eiki Minisitā, mahino foki 'i he feme'a'aki ko ē fekau'aki mo e tapaka, 'a e tu'unga 'o e Lao 'o e Tapaka, mo e anga ko ē hono founa hono fakamāketi 'i he taimi ni 'a e tapaka Tonga, pea mo e ngaahi kaveinga na'e fai hono 'ohake. Kā ko e fokotu'u fakakaukau pē ia ke mahino foki 'a e fepaki ko eni 'a e founa lolotonga ko eni 'oku fai 'aki fepaki mo e lao. Kā 'i he taimi tatau pē 'Eiki Minisitā hangē pē ko hono ngaahi fakamatala fakasaienisi 'oku 'ohake, tapaka ko eni 'oku hū mai mei tu'apule'anga 'oku 'i ai 'a e kemikale 600 pē fiha, kā ko e tapaka ko eni tapaka Tonga, 'oku 'osi fakanatula pē 'oku 'i ai 'a e kemikale 'e fiha.

Pea ‘oku ou tui ‘e lava pē hangē pē ko e founa fakamāketi ko ē ‘i he taimi ni, ‘uhinga he ‘oku kei lava pē koe ‘o liliu ‘a e lao ko e sio atu pē ko e fokotu’u fakakaukau pē ki he Minisitā he ‘oku toki me’a ia ‘a’ana ke ne toki fakakaukau’i hono fokotu’u, ‘e lava pē ‘o liliu ‘a e lao kapau ‘e lava ‘o liliu ‘a e Lao Tapaka, ke fakatatau ki he founa fakamāketi’i ko ē ‘o e tapaka Tonga ‘i he taimi ni ke ‘oua ‘e to e ‘ai ko eni ke fua kae fai hono feliliuaki ke tuku ke hoa pē ia mo e fefakatau’aki mo e me’a ko eni ‘oku taimi ni, founa lolotonga hono tō pē fakamōmoa *pack* ‘e he kau me’a, pea ‘ai ‘a e fakatokanga mo e me’a, pea toki hilifaki he ‘oku ou tui pē au ia ki he tute pē ko e tukuhau ‘ekisia ko eni fekau’aki mo e mo’ui lelei, pea fakahoko ‘aki pē ia hono fakamāketi ko ē he taimi ni kae toki hilifaki ia ‘e he Pule’angá ia fo’i tukuhau, tau pehē taimi ni ‘oatu ‘a e pa’anga ‘e tolu atu pē pa’anga ‘e fā ki he falekoloa pea nau tuku atu ‘e nautolu he pa’anga ‘e nima pē pa’anga ‘e fitu, kapau ‘oku hilifaki ‘e he falekoloa, hilifaki ai ‘a e fo’i tute tau pehē mahu’inga pa’anga ‘e 10, kae hilifaki ai, kā ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku he ‘oku hangē ‘oku ki’i fihī ‘a hono ‘ai ko ē ke tau tulitulifua ki he Lao Tapaka, kae pau ia ke ‘omai ‘a e kautaha ngaahi tapaka ia ke ne hanga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’angāue ai ke ne hanga ‘o ‘ai ‘a e milikalami ‘e fiha ē, milikalami ‘e fiha ē, milikalami ‘e fiha. Kae ki’i lōloa, fēfē ke tau hanga pē ‘e tautolu ‘o ngāue’aki ‘a e fakamāketi ko ē tapaka Tonga he taimi ni, kae toki hilifaki ai ‘a e tukuhau ‘uhingá he ko e fo’i tukuhau ‘oku ‘uhinga lelei ko e tukuhau mo’ui lelei. Pea ‘oku tau tui kitautolu ki ai ke tukuhau’i ke fakasi’isi’i ‘a e ifi. Pea ke lava pē ke fakatokanga’i ‘e ‘Eiki Minisitā ke ngāue’aki pē ā ‘a e fakamāketi ko eni kae toki hilifaki pē tukuhau ia ai, ‘uhinga he ko e me’a ko ē ki he mālohi ē, mālohi ē ...

<005>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu’iha’angana: ... ke mea’i, mahalo ‘oku ou tui au ‘e fakapalanisi ‘e he kemikalé, mo e ‘ū me’a fakasaenisi ia, ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Ka ko e fokotu’u fakakaukau pē ia, pē ‘e lava pē ‘o liliu e Lao Tapaká ia ke fakatatau ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e fakamāketi’i ko ē e tapaka tonga he taimi ni, pea toki hilifaki ai. Ko ia pē, Sea, mahalo ko e me’a ‘ia ‘oku ou mahu’inga’ia ai, mo e tuku atu pē ki he Pule’angá ke fakahoko e ngāue, ke hoko e ta’u fakapa’anga ko eni, ngali kuo fai ha ngāue ki he ‘ū me’a ko eni, he ko e pa’anga ko eni ‘oku nau alea’i ko eni, mo e Lao ‘oku ‘amanakí, ko e pa’anga ia ‘e fai’aki e fakahoko fatongia’aki ‘e he Pule’angá, ka ko ‘eku to’o atu pē ‘e au e ngaahi me’a ko eni, ke fai ai e fakamamafa mo tuku atu ki he tafa’aki ‘a e Pule’angá. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Seá, pea ‘oku ou fakatapu atu ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakatō, kae ‘atā, Sea, ke fai ha ki’i lave atu he na’e fai e me’a ko ē ‘a ‘Eua 11 ‘anenaí, na’e kau he’ene me’á, ‘a ‘ene me’a ki he langa ko eni ‘o e ngaahi ‘apiakó. Kae tuku ke u tokoni atu pē, he ‘e to’oto’o me’a lalahi pē, ko hono fakaikiiki, ‘oku ‘i he Minisitā ia ‘o e *MOI* pea mo ‘ene kau ngāue. Kae tuku ke u ki’i lave pē ki ai, he ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke mea’i ‘e he Hou’eiki ‘o e Falé, pea pehe kia kinautolu ‘oku me’a mai he ngalu’ea.

Vahevahe ki he kongá ‘e 3 langa faleako he tokoni afā *Gita*

Sea, ‘oku mau vahevahe ‘a e langa ko ē e ‘apiakó ki he kulupu ‘e 3. ‘A ia ko e kulupu ‘uluakí, ‘a

eni na'e fai ko ē ki ai 'a e feme'a'aki kimu'á, 'o kau ai 'a Vainī, mo Navutoka, pea mo Fasi mo e Afi, e GPS. Ko Vainī, ko e loki ako 'e 10. Navutoka ko e loki ako e 7, ko Fasi moe Afi ko e loki ako 'e 4. 'E tokoni atu pē he na'e fiema'u 'e Tongatapu 3 ke ne mea'i 'a e tu'unga ko ē ngaahi lokiakó. Pea 'oku 'i ai mo e 'apiako e 5 'i he kulupu hono 2, pea mo e 'apiako 'e 7 kulupu hono 3. Ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e langá, Sea, mau faka'amu, talu e 'osi ko ē 'a e Gita, mo e ma'u ko e e sēniti, pea mo 'emau faka'amu na'e 'ata'atā ke mau langa'aki e sēniti 'o fakatatau ki he fiema'ú. 'A eni pē ko ē na'e me'amai'aki 'e 'Eua 11. Ke fai mo 'ai ki he kautaha langa ko ē 'a Tonga ni, ka nau langa'i e 'ū 'apiakó ke fai mo 'osi. Na'a mau faka'amu mautolu ia na'a lava 'o 'osi kotoa, ke kamata ko e e akó he ta'u fo'ou, kuo 'osi kotoa ki ai. 'Osi foki eni e ta'u 'e taha, 'a ia na'e 'osi 'i Fepueli. Lele 'aki eni e ta'u hono 2. Ko e tu'unga ko ē he taimi ni, pau pē foki ke mau talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni ko ē 'a e kautaha 'oku nau 'omai ko eni e sēniti. Kātoa kātoa 'emau feinga ke fakavavevave'i pea mo 'enau tokanga 'anautolu ke 'ai e paú, pea 'oku 'i ai pē mo 'enau mo'oni 'anautolu ia.

Fokotu'utu'u ki he taimi fakahoko ai langa ngaahi 'api hili afā Gita

'Oku anga pehē ni e fokotu'utu'u he taimi ni ki he langa ko ē 'o e ngaahi 'apiakó. Ko e kongá 'uluakí, ko e kulupu 'uluakí, 'e kamata ia 'i 'Akosi ko ē 'o e ta'u ni, 'a ia 'e langa pē ia mei 'Akosi 'o 'osi pē ia ki Tisema 'a e 'apiako 'e 3 ko eni na'a ku lau atú. Ko e 'apiako 'e 5 ko eni 'oku 'asi 'i he kulupu 2, 'e kamata hono langa 'i 'Okatopa 'o e ta'u ni, 'o toki 'osi ki 'Epeleli e ta'u fo'ou. Pea ko e kulupu faka'osí, 'oku 'i ai e 'apiako 'e 7, kau ai mo e ngaahi kolisi, 'oku kamata ia 'i Nōvema 'o e ta'u ni, 'o toki 'osi ki 'Akosi 'o e ta'u fo'ou. 'A ia ko e a'u ko ē ki 'Akosi 'o e ta'u fo'ou, 'oku fakaangaanga 'e 'osi kātoa ki ai. Ko e anga ko eni 'a e tu'u mo e faka'amu he taimi ni, mo e taimi 'oku fai ai 'a e fealēlea'aki 'o agree mo kinautolu ko ē na'a nau 'omai e siliní, pea mo e anga ko ē e sio 'a e kau langá he taimi ni, kau 'enisiniá, pea mo kinautolu fakatekinikalé. Pea 'oku ou tui ko e ki'i information pē ia, ko e ki'i fakamatala pē ia ke mea'i 'e he Hou'eikí, pea mo e tu'ungá.

Ko e tu'unga ko ē 'a e langa ko ē 'a e ngaahi 'apí, residential, 'a e ngaahi 'api nofo'angá. Na'e fai 'emau fakataha ki ai, pea ko e laumālie foki e tangata'eiki Palēmia, ke fai mo langa he vave tahá, hangē pē ia ko 'etau fiema'u ko ē 'atautolú. Pea kuo tu'utu'ni ia 'e he Tokoni Palēmiá, koe'uhí ko e tu'utu'uni ko iá, ko e 'api 'e 561, kātoa e ngaahi 'api ko ē na'e maumaú, kongá he ngaahi 'api ko ení, na'e 'osi langa ia 'e he Caritas pea mo e ngaahi kulupu kehekehe, kau ai pea mo e Siasi 'o Sisu Kalaisi, mo e Kau Mā'oni'oni e Ngaahi 'Aho Kimui ni, pea 'oku 'i ai mo e kongá ia na'e langa pē ia 'e he ngaahi 'api ko iá, pea 'oku 'i ai mo e kongá 'oku te'eki ai ke langa. Ko e 'amanakí, mo e fakakaukaú, mo e palani ko ē 'a e Pule'angá he taimi ni, ke feinga'i kimu'a ke 'osi kātoa e ngaahi 'api ko ení hono langá, 'oku te'eki ai ke a'u ki he ta'u hono ua ko ē 'o GITA, 'a ia ko Fepueli e ta'u fo'ou. Ko e tāketi ia he taimi ni, Sea. Ka toki 'i ai ha ki'i manini mei ai, ko e anga e 'a e ngāué, ka ko e faka'amu ia he taimi ni, ka ko u 'ai pē 'e au ke mea'i 'e he Fale ni, ko e 'osi'osingamālie taha e Pule'angá na'a mau faka'amu ke vave'aki hono langá, ka 'oku pau pē ke fai e talangofua ki he ngaahi faka'amu 'a e ngaahi kautaha ko ē 'oku nau 'ofa mai 'aki e sēniti ke fakahoko'aki e langá. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai

Taimi: 1535-1540

Sea Kōmiti Kakato: 17.

Vātau Hui : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea, mālō mu'a e ma'u faingamālié e motu'á ni. Pea 'oku ou ki'i fakatonutonu atu pē Sea, hono ngāue'aki 'o e leá, ke me'a mai'aki. Me'a hake 17, 'oku 'ikai ha taha ko 17 Sea. Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē Sea ki he Feitu'ú na. 'Oua te ke fa'a ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e 17, he 'oku pehē mai ko fo'i 3 ena, ko fo'i 5 ena 'oku ha'u. Ko ia Sea 'oku ou ki'i fakatonutonu atu pē. Sea, ko e fehu'i foki na'a ku fakahoko 'anenaí eni. Pea na'a ku nofo au 'o tatali, ke 'omi ha'aku faingamālie he ko au na'u fehu'í, pea ke toki takai foki Sea ho'o hanga 'e koe 'o tukuatu kau nofo pē. Ko 'eku hiki hake, hiki hake ...

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'osi pē ho'o taimí ho'o tafulu Fakafofonga.

Poupou ke fakatokolahi kau sela ki he malu mo e hao e fonua

Vātau Hui : Sea, ko 'eku fokotu'u atu Sea, ko e fika ko eni na'e 'omi 'e he 'Eiki Minisitā Polisi, kiate au 'oku fu'u faka'ofa 'aupito 'a e fika ko ení, koe'uhi ko e tokolahi ko ia 'o e kau ngāue selá pea pehē ki he kau polisi, pea mo e sōtiá. Sea, kiate au, ko 'eku fanongo ko ē 'a'akú, tau feinga foki ke malu'i 'a e sōsaietí mo e komiunití, ko e tu'unga malu ko ia 'o e kakai 'oku tau ngāue ki ai. Ko 'eku fokotu'u Sea, fēfē ke fakalahi, ko eni 'oku mahino kia tautolu. Fakalahi pea fakatokolahi. Na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Hou'eiki Fika 1 ko ē 'o Vava'u. 'Ange e vahé ke sai ka nau ngāue lelei. Ko e taimi ko ē 'oku talamai ai 'oku nau o 'o 'ohofi ha 'api, Sea, 'oku fe'ao pē ia mo e mate. Ka mole ha mo'ui ai, te tau lava 'etautolu 'o totongi'aki 'a e ki'i vahe ko ia 'oku 'oange ma'a nautolú. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ai, tau hanga mu'a 'o fakaiuia nautolu, ke hoko atu 'enau fakahoko ngāue. Pea 'ikai ke ngata ai, ko e kau selá, si'i fai fatongia mo e kakai 'oku 'ikai ke nau fāmili. Kakai ia 'oku nau o atu mo e fa'ahinga 'ulungaanga 'oku kehe 'enau fakakaukaú 'anautolu Sea. 'Ai 'o fakalelei'i 'enau vahé, pea fakatokolahi, tuku 'a e toko 4 mo e toko 3, he ko 'ene ha'u pē pōpula 'e 2, 'alu lōua mo e toko 4 mo e toko 3 ko iá, pea 'oku ou tui au Sea, 'oku fu'u fakaloloma ange ia ha'atau fanongo ki ai.

Poupou ke fakalelei'i vāhenga kau sela ke hoko ko ha me'a faka'ai'ai

Sea, Potungāue 'oku lahi taha 'enau fakafisi mo 'enau 'alu he taimí ni, ko e kau sōtiá, pea kau ai mo e kau polisi. 'Uhingá pē Sea, ko e vāhenga 'o e ngāue'anga ko ení, pea 'oku tatau pē mo e selá, 'oku 'ikai ke fu'u fakaiuia ke nau fai ongo'i pē, pea 'ikai ke ngata ai, 'oku ai foki 'a e ngaahi me'a foki 'oku ui ko e faka'ai'ai. Ko e me'a ia ko ē he *Education* 'oku 'i ai e me'a ko e *extreme seek motivation* ko e ngaahi faka'ai'ai 'oku fai mei tu'a. Toe to'o atu e ki'i me'a, pea ko e ngaahi faka'ai'ai ko iá, sai, neongo ai 'eku koví ka te u feinga ko hoku lelei tahá ke fai. Ko hono 'uhingá pē, ko 'eku sio pea u taukave'i 'e me'a 'oku tu'u ai 'eku totonú pea mo 'eku mo'oni. Ko ia Sea 'oku ou poupou atu ki he langa ngāue ko eni 'oku fai he ta'u ko ení, pea mo e patiseti ko eni kuo fokotu'utu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku ou poupou kakato atu au ki ai. Ko u tui Sea ko e faka'osi'osi ko ení, ko 'etau feme'a'aki pē 'i he ngaahi loto mo e fakakaukau ke tānaki atu, pea fokotu'u atu kia kinautolu.

Kole ke tuku pē kau pōpula he ngaahi motu kehe kae tau'atāina pē ongo Niua

Faka'osí pē Sea, ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko ia Pilisoné ke 'ave atu 'a e kau ngāue sivile ki motu ki he ongo Niua. Na'e 'i ai 'a e kau ngāue pehē kimu'a, ka 'oku ou kole atu Sea, tuku pē mu'a nautolu ia 'i Ha'apai mo Vava'u, mo 'Eua mo Tonga, tuku pē 'a Niua ia 'oku sai pē 'a Niua ia, he 'oku te'eki ke 'i ai ha fu'u kakai Niua ia 'e ma'u 'oku ngāue pōpula mei ai. Ko 'enau fanga ki'i mo'uá 'anautolu ia, ko e ō pē mahalo ko ha taulau pe ia mo e me'a. Ka 'oku 'i ai e faahina hinga ngāue pōpula ia ko eni. 'E ō atu 'a e kakai ia ko ení Sea, pea mo e fa'ahinga anga 'oku 'ikai ke angamaheni homau fonuá 'o mautolu ki ai. Pea na'a toe 'oatu 'a e me'a ia ko ení 'o laku holo ai, kae tupu noa'ia ia he 'oku 'ikai foki ke fu'u 'ilo ia 'e mautolu 'a e 'akau ko eni. Ka ko ia Sea, filifili lelei'i kae 'oua, 'a e ngaahi fonua ko ia ke tu'u pē ai e pilisoné, kae tuku pē mu'a 'a Niua ke si'i tau'atāina.

Siaosi Sovaleni : Ki'i fehu'i pē Sea ki he Fakafofonga pē 'e tali.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu'i eni 'a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : 'E Fakafofonga kātaki pē, fehu'i pē ia. Kapau leva 'oku 'ai ke filifili, ko e hā pē 'a e kau pilisone 'oku ke pehē 'oku tonu ke 'ave ki Niua ? Kau Niua pē, pē ko ha .. 'UHINGA pē he 'oku ke pehē mai ke filifili pē, pē ko hai 'e 'oatu ki he kāinga.

Vātau Hui : Sea...

<008>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisita MEIDECC: ... ko e sai tahá ia kapau 'e lava pē kau Niua ia 'o fakafoki ki Niua kae 'ata'atā hotau Pilisoné 'i Tonga ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hō tokoní.

Vātau Hui: Mālō Sea, ka u tali mu'a e fehu'i ko ení Sea. 'Oku te'eki ai ha hopo, ko e ta'u eni 'e 4 mahalo pē 5, 'oku te'eki ai hā hopo ia 'i Niua 'e ngāue pōpula ha taha ai. Ko 'eku ma'u ia he taimí ni he 'avalisi ko ē 'oku ou ma'u mei aí.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku fai pē hopo kā 'oku 'ikai hā ngāue pōpula.

Vāvātau Hui: 'Io, ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ké nau ma'u 'a e fa'ahinga keisi lalahi ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a Ha'apai 12 pea mo 'Eua 11 pea mo Tongatapu 3.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i tokoni eni 'a 12.

Vātau Hui: Sea, 'oku ou kole atu 'e 'osi hoku taimí Sea, kae tuku mu'a ké u faka'osi atu, pea toki me'a hake 'a Ha'apai 12 'o hoko atu 'ene fakamālanga 'ana ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a hake 12 'o faka'osi ho'o tokoní he 'oku tali 'a Niua 17.

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea. Sea, kuo tau a’u mai eni ki he toumui ‘o ‘etau ngāue pea ‘oku tau fakafeta’i ki he ‘Eiki, ‘oku fongofonga ola e ngāué Sea. ‘Asi pē ia mei he faha’i ko ē mo e faha’i ko ení. Sea, ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku fie ‘oatu he ‘oku māfana hoku lotó.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho’o tokoni pē ki he me’a ‘a Niuá.

Mo’ale Finau: ‘Oku hoko atu ai pē ‘eku tokoní Sea. Ko e me’a ko eni ‘a e Minisita ko eni ‘a e Pīlisoné.

Lord Tu’ilakepa: Sea, Fēfē mu’a 12 ké u kole ke ‘omai hā ki’i taimi mo’o mautolu. Na’u hū au ki hē ki he lokí Sea, ko ‘eku ‘alu ‘o talanoa mo e Seá.

Sea Kōmiti Kakato: 12 ki’i faka’osi mai ho’o miniti ‘e 1, ka u ‘oange e faingamālie ma’a ...

Mo’ale Finau: Ko e Nōpele e ‘oku ma’u taimi lahi taha he Falé ni.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io, he ‘oku lahi ‘aupito, ‘aupito pē e me’a ia ‘oku ou ‘ilo’i pea kuó u tokoni au ki he Pule’angá.

Mo’ale Finau: Tā ko ē ‘oku lahi ‘ene me’a ‘ana ‘oku ‘ilo’i.

Lord Tu’ilakepa: Ko e ngaahi mālanga faka-laumālie pē ‘okú ke faí, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hā ‘aonga ia ‘e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 12.

Mo’ale Finau: Nōpele, ‘io, sai pē he ‘oku ‘aonga kā koe faka-laumālie. ‘E Minisita Pīlisoné, ‘oku ou mālie’ia he poini na’á ke ‘o hake ‘anenai. Ko e ongo *approach* foki ‘e 2, ‘ohake ‘e he Minisita Pōlisí ‘a e me’atau pea ‘o hake ‘e he Minisita ko eni ‘a e Pīlisoné ‘a e me’atau ko ē lotó pē ko e liliu’i ko ē lotó. Hou’eiki, tui ‘a e motuá ni, he ‘ikai ke ma’u hā polisi ia ‘e lahi fe’unga ke ne ta’ofi e faihiá. He ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o langa ha fale pīlisoné ke fe’unga. ‘Oku fiema’u, nēongo ‘oku mahu’inga ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai té u faka-‘ikai’i, ‘uhingá he ko e tu’u faka-māmani lahi ia ‘oku pau pē ke pēhē. ‘Oku ‘i ai e *ratio*, pōpula ‘e fiha ki he me’a ko ē, tonu pē ia. Kā ‘oku fiema’u Hou’eiki ke tau hiki mo e me’a fakaelotó. Kapau he ‘ikai ke lava ke liliu e loto e Tongá, he ‘ikai tokolahi fe’unga e polisí ia he fonuá ko ení. ‘Ikai ke tau lava tautolu ‘o langa hā Hu’atolitolí ke lahi, ‘e aho ai hā to e ō ia ki Niuá. Kuó u tui fakapapau ‘Eiki Sea ko e loto e Tongá pea ‘oku lava pē ia. ‘Oku ‘i ai e lea ‘oku pēhē, *yes we can*, té tau lava.

Sea, taimi ko ē na’u, fakamolemole kae ‘omai e ki’i miniti ‘e taha faka’osí he ‘oku ou māfana pē kae fānongo. Taimi ko ē na’á ku ‘alu atu ai ki Ha’apai ‘o ngāué, na’e me’a ange ‘a e Pālēmia ki Ha’apai ‘o fai hoku fakanofó, pea na’á ku ‘omai e ngaahi Siasi ‘o nau hiva.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, ki’i tokoni eni 17.

‘Eiki Minisita Pōlisi: Sea, fakamolemole ko ‘eku tokoni eni, ki’i sēkoni pē ‘e ua felāve’i mo e kāveinga ko eni. Fakamolemole atu Sea. Tapu mo e Seá mo e Hou’eiki Mēmipá, Sea ‘oku sai pē

‘a e langa faka-laumālie ia he ‘oku lolotonga lele ia. Na’e ‘i ai e motu’á ni ia ‘oku lolotonga lele pē ‘a e polokalama ia ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kehe ai pē ‘a e Potungāue Pīlisoné, ‘oku ‘i ai hono Faifekau. Ko e kehekehe ‘anga eni hono faka’eke’eke ‘e he kau *consultant* ‘a e kau Fakamaau fekau’aki mo e kaveinga ko ení. Ko e me’a eni ‘a e kau Fakamaau. Ko e taimi ko ē ‘oku nau Fakamaau’i ai hā taha ‘oku ifi maliuana (hūfanga he fakatapu), ‘oku nau lava nautolu ‘o ki’i fetaulaki. ‘Eke atu e ki’i fehu’i pea ‘oku ‘ai e ki’i tali. Ko e taimi ko ē ‘oku hopo’i ai pē faka’eke’eke hā taha na’e ifi ‘aisi, *black* ‘aupito, ‘ikai pē ke ‘i ai hā fetaulaki. Pea ‘oku nau a’u nautolu ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai ké nau tōkanga nautolu ko e hā ‘a e tautea ‘e fai kanautolú. Ko e taimi ko ē ‘oku tila ai mo hā kakai Sea, ‘oku ‘ikai ké nau to e tōkanga nautolu ia pē ko e hā e me’a ‘e hoko ka nautolú. Ko tautolu ia ‘oku tu’u ‘i lelengá, ‘oku ‘ikai ké nau to e tōkanga nautolu pē ko e hā e me’a ‘e hoko kā nautolu. ‘Oku ou hanga pē ‘o ‘oatú ke mou hanga ‘o mea’i ‘oku maliu ‘a e kaniva ko ē ‘o e tu’unga faka-sōsiale ko ē Tongá. Ko e kakai ko eni *is a new breed*, ‘oku ‘ikai ko ha kakai angamāheni ia. Kā ke ‘alu atu koe ‘o fakamatala atu ‘a Mātiu, Ma’ake, Luke, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ka nautolu. Kuo pau ke ‘uluaki foki nautolu ke nōmolo pea malu’i kitautolu ke tau malu pea toki ‘uhinga ‘a e me’a ko iá kā nautolu. Ko e ‘uhinga ia e fakatōkanga atu Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Faka’osi mai 12.

Mo’ale Finau: Sea, māaka’i ‘eku lea ‘anenai ‘Eiki Sea, fai pē e ngāué ia, ‘ikai ke holo ia, fai pē me’a ia ko iá, mahu’inga e *employ* e kakai ia ke ma’u ‘enau *job* nau ngāue nautolu ia ai. Sea, ko e pīlisoné ‘i Ha’apai, ko ‘ete hū atu ko ē ki he pīlisoné ‘Eiki Sea ‘oku tohi’i mai e fo’i lea ia ko e *school*, ‘oku ‘ikai ke tohi’i mai *prison*.

<000>

Taimi: 1545-1550

Mo’ale Finau: ... Ko e ngāue ia ‘a e ki’i tama sela ‘oku ‘i Ha’apai he taimi ni ko e ki’i tama mei Nomuka. Sea ko e laumālie ko eni ‘e Sea ‘oku ou ‘oatu ko eni Sea ‘i he fai pē fakatokolahí ka ‘oku totonu ke tau hanga ‘o fai e me’a ko ení ke a’u ‘Eiki Sea. Ko ia ai ‘i he’ene pehē ko u fakamālō pē au he me’a ko ení ko e me’a fakaeloto pē pea ko u tui ki ai Sea mo e Hou’eiki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Fika 1 ‘o Vava’ú pea faka’osi mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea, te ne ‘osi, ‘e ‘osi e me’á ia ai. Ko ‘eku ki’i kole atú pē ia, kae sai pē ke ‘ai ai pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe. Minisit pē 10 ‘a Vava’u ia.

Kole ki ha monū’ia faka-Fale Alea ‘oku ma’u ‘e he kakai mo e kau Nōpele

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamālō atu ki he Feitu’u na. Tapu pē mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki, hūfanga atu he fakatapu kuo ‘osi hono aofakí. ‘Eiki Sea ko u, ko ‘eku tu’u hake pē ‘aku ia ‘e Hou’eiki Pule’angá ko ‘eku kole kia moutolu Hou’eiki Pule’angá, Minisitā Pa’anga ke ke laumālie lelei mu’a. Ko u toki lele mai eni na u ‘i he Seá, ‘i ai e ngaahi fakakaukau fo’ou na’e ‘oatu ki he tēpile ‘a e Kapinetí. Ka ‘oku mahino mai eni ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei ki

ai e Hou'eiki Kapinetí. Ka ko au 'oku ou tu'u hake pē 'Eiki Palēmia ke u 'oatu pē kia moutolu e Hou'eiki. 'Oku ongo, 'oku ongo 'aupito 'aupito ia tautautefito ki he tafa'aki ko eni e Hou'eiki. Ka 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku potupotu tatau, vahevahe tatau 'a hotau ngafa fatongia ki he kakaí 'a ha Mēmipa Fale Alea 'o hangē ko eni 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e me'a ko ē ko u lave ki aí. Pea na'a mau pehē pē he anga e fakakaukau 'a e Hou'eiki koe'uhí he na u fakahoha'a ki he Seá koe'uhí 'e me'a e Seá ia, 'e toki me'a mai e Seá ia 'i he 'aho Tūsité mo e ni'ihi ko eni 'o e o 'o me'a he 'akapulú. Pea ko au Sea 'oku ou tui au 'oku totonu pē ke tau toloi pē 'o toki kamata pē ā he 'aho Tūsité. 'E ma'u pē kolomú ia 'Eiki Sea. Ka 'oku hangē ko ē 'oku ou ongo'i 'e au 'oku ou, mole 'a e ivi fie ngāue faka-Fale Aleá ia, he ki'i me'a fo'ou na'e 'oatu 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ki'i tokanga mai mu'a ki he me'a ko ení. 'Oku mamahi fakaeloto he 'oku 'ikai ko ha 'ai ia ma'a e Hou'eiki Nōpelé fakamolemole.

Ko e ngafa fatongia tatau pē mo ha Mēmipa he Falé ni, pea 'oku tau'atāina ange Hou'eiki Nōpelé ia 'i he founga ko ē 'oku ngāue'aki 'e he kau Mēmipa Fale Alea lolotonga 'o e 'aho ní 'Eiki Sea. Lahi e me'a ia te u hanga 'o hake 'Eiki Minisitā Pa'anga ka koe'uhí 'oku 'ikai ke u lotu ke faifai ange pea ke ongo'i he Feitu'u na 'oku ou ... ko au 'Eiki Sea ko 'eku tuí kapau na'e tali e ki'i me'a fo'ou ko ení, 'oku ou tui 'Eiki Sea, tau tali ā 'etautolu eni. Fakamo'omo'oni 'a'aku, tau tali ā 'etautolu he 'aho ni e me'a ko iá. Ka 'oku hangē 'oku 'ai ke fakapolitikale'i e me'a ko ia 'oku 'ai ke tau, ko e 'omi pē, fou pē he founga tatau, tau tokoni ki he kakaí e fonuá fakalukufua pea 'ātita'i 'o hangē ko ia ko e founga 'oku ngāue'aki 'e he kau Mēmipa kotoa 'Eiki Sea.

Pea ko e me'a ko u tui pē au 'Eiki Sea ke u 'oatú, ko u foki mai koe'uhí ko u fanongo mai ki ho'omou feme'a'akí. Tui au 'Eiki Sea ki he me'a kotoa, 'ai ke lava. 'Ai e me'a 'a e kau pōpulá, fakalahi e selá ke tokolahi. Ko 'ene fakalahi pē kau polisí, fakalahi leva pea mo e tafa'aki ko ē 'oku 'i ai 'a e kau selá. Ko e ki'i me'a pē ia na u lave ki aí Minisitā ke mou fakakaukau pē ki ai e Hou'eiki Kapinetí. Mou fakamolemole ke mou laumālie lelei. Kapau 'oku mou fiema'u pē ke tau ngāue fakataha, 'ai ke tau ngāue fakataha, 'ai ke hoko, 'ai ke 'oua 'e fakapolitikale'i, 'ai ke 'oua e 'ai ke sio mai a tu'a, 'ikai. 'Ai ke napangapangamālie 'o tatau pē taha kotoa he Falé ni 'i he me'a kotoa pē 'Eiki Sea. Ka 'oku hangē 'oku ongo mai kiate aú he fakahoko mai ki he motu'a ni, pea 'o ...

<001>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'ilakepa: ... hangē pē ko e me'a na'a ku lave ki aí Sea 'ikai ke u to e ongo'i au 'oku, ke u to e fie tu'u au 'o to e 'ai ha me'a he koe'uhí kau au he tokotaha 'oku ou tokanga 'aupito kae tautēfito ki hemau tēpile ni kōtoa e Hou'eiki Nōpelé mau tokanga ki he ngaahi me'a fekau'aki pea mo e ngāué. Ka 'oku 'ikai ke u lotu ke fakalavea'i ha lotu he kau Fakafofonga he Fale 'eiki ni. Ka ke mea'i Sea ko e hau he ifó 'a 'ete 'alu ki hono ngaahi vāhenga kotoa 'oku 'i ai e me'a na'e to'oto'o. Ko hai na'a ne kamata e me'a ko ení? Ko e kamata 'emautolu he taimi, mea'i lelei pē he Palēmia 'o e 'aho ko ení. 'Aho ni hangē pē 'oku mau o atu pē 'o taope pē fakaongoongo. Na'a mau kau he lau he 'aho 'aneafí. 'Aho ni 'oku 'ikai ke mau to e kau mautolu he laú. Ki'i me'a si'isi'i ko 'ene lava pē 'a'ana ko iá ko u 'osi tui au 'Eiki Sea kuo fe'unga. Kapau te tau tali pē ko ení pea mou o 'o 'ai e tau 'a e 'akapulú ke 'osi, foki mai 'o fakakaukau'i e hoko atu homou ngaahi fatongia pea tau tuku ā hokohoko atu ai. Kiate au Hou'eiki kātaki pē Hou'eiki Nōpele he'eku

‘ohake me’a ko ení ka koe’uhí ‘ikai ke u to e ‘ilo au pē ko fē ha matapā 'Eiki Minisitā Pa’anga te u to e tukituki atu ai ki he Feitu’ú na. Loka kotoa ho ‘ū matapā. Matapā na’a ku fa’a anga he fa’a ‘alu atu aí ‘osi loka ia. Pea ko e me’a ko u tu’u ā ko e matapā pe eni ‘e taha ‘oku avá pē eni ‘o kole atu ki he Feitu’ú na Minisitā Leipa tuku ā mu’a ho’o malimali fehi’á.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: To’o ē fa’ahinga loto ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a pea ke me’a atu pē ke mou me’a ki Fo’ui ‘o fai hamou fakataha pea mou toki ...

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a ia ‘e taha Sea. ‘Ai ke mou manatu’i ko e me’a ‘e taha tuku ā ‘etau fakapolitikalé ka tau ‘ai ā mu’a e fakafāfāmi mou tokoni mai mu’a ki he’etau ngāue ‘oku faí. Ko e me’a ia ‘e taha. Ke hā ? Ke tokoni ki he kakaí. Ko e vahevahe ko ē ‘o kitautolu 'Eiki Sea na’e vahevahe fakavāhenga, vahevahe Hou’eiki Nōpele fakalukufua. Toko tolu ‘i Tongatapu ni fakalukufua’i e me’a kotoa pē. ‘Io he ‘oku tonu he ko ‘ene anga ko ē e vakai he tafa’aki fakapolitikalé ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ia he ‘ikai ke lava he kakaí ‘o fou ki he ni’ihi ko ē ‘o Tongatapu ní. Te nau fou ki he kau Hou’eiki Nōpelé ‘o ‘omai ai ‘a e ngaahi le’o e kakaí 'Eiki Sea tautautēfito ki he motu’a ni ko au ko u lave’i lelei ‘a e ngāue mīsini hūfanga he fakatapu tautautēfito he tēpile ko ení pea ko e me’a ia ko u tu’u hake pē au ke u kole.

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i fehu’i mu’a ki he ‘Eiki Nōpele, Nōpele fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali e fehu’i ko ení Nōpele ?

Mo’ale Finau: Ki’i fehu’i si’isi’i pē. Nōpele ‘oku ke mea’i ‘e hiki ho’o ngāué? ‘UHINGA foki manatu’i foki Nōpele ko e hou’eiki ‘oku lahi ho fatongia fakahou’eiki faka-Nōpele. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai kia kimautolu ko e kau sevāniti mo’oni. Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia pē te ke tali fiemālie pē ke hiki ho ngāué ? Ko e ‘uhingá foki he ko e 1 kilú ia ko e ngāue, ngāue lahi faka’ūlia. Ki’i fehu’i pē Sea mālō.

Lord Tu’ilakepa: Sea. Ko e ngāue lahi pē kapau ‘oku te ‘alu ‘o ‘ave pea kapau ‘oku mea’i he kakaí ‘o e fonuá hangē ko e founa ko ē ‘oku ke ngaue’aki.

Mo’ale Finau: Sea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘ave pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ...

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘i ai e me’a ‘oku loloto ange Nōpele. Ko u fehu’i pē ‘a’aku ia ke tali mai pē te ke ki’i ‘omai he ko u falala pē au ki ho ngāue.

Lord Tu’ilakepa: Ko eni ko u tali atu. ‘Oku ou tali atu Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: *Eh.* Me’a hifo pē ki lalo 12 kae fakahoko atu e ...

Lord Tu'ilakepa: Pea kapau 'oku 'ikai ke ke fiemālie he me'a ko u tali atu ki ai ko u tui pē 'oku tonu ke fe'unga pē mo e me'a ko ē ko u 'oatu.

Mo'ale Finau: 'Ikai. Fiemālie 'aupito au Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

Mo'ale Finau: Te u loto, hiki nima au ki ai. Ka ke hanga mu'a 'o 'omai kiate au ...

Sea Kōmiti Kakato: 12 kātaki 'o me'a hake pē 'o kole ha'o faingamālie ke ke me'a mai kae tukuange e Nōpele ke ne me'a.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea. Ko u pehē Sea 'ikai ke u to e fakalōloa ka ko u, talu e kamata 'etau Patiseti mo 'eku malanga mo 'eku faka'amu ke tau ngāue fakataha. 'I ai pē ki'i 'aho na'e ki'i hou foki mai ko eni 'a e 'Eiki Palēmia ka na'a tau hu'u pē ki ha to e tu'unga tau to e foki pē kia Filipai 4:13. Kuo kamata ke u ma'u loto. 'E 'alu pē eni 'o 'osi 'a e *statement* mo e faka-vouti ko u ma'u loto 'aupito. Pea ko e me'a ko u tu'u hake ai 'Eiki Sea ke u 'oatú ke mou me'a ki ai Hou'eiki Pule'anga tonu ke tau tutuku tautolu he 'aho ni 'oku 'osi tonu ke mähino homou Patiseti pē moutolu he efiāfi ni pea tau tuku. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha to e me'a ia to e 'ai. Hā koā e to e me'a 'oku tau to e tōloi ki ai ko e ki'i fo'i me'a fō'ou pē ko u lave ki ai pau tokanga ki ai ke mou laumālie lelei.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele ko e tokoni 'a Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu'ú na. Ko e tokoni pē hangē pē ko e me'a 'oku mahino 'aupito 'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpele. Te'eki ke lava ha miniti 'e fiha e me'a 'a e Palēmia heni 'anenaí fekau'aki mo e Potungāue Akó nau uki e hā mo e hā pea na'e 'i ai e ngaahi 'a e lea na'e 'ikai ke u ma'u lelei ki he me'a na'e pu'aki he ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'iha'angana: ..ha fa'ahinga loto 'oku ke fai mai 'aki 'a e me'a ko eni. Ko u tui 'Eiki Nōpele, maumau taimi ho'o to e malanga koe mo e kole ko ena pea mo e ha... 'O kapau 'oku 'i ai ha loto pehē ki he kau ma'u mafai. Mālō Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'ilakepa: Mo'oni pē 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Ka ko au foki 'oku ou tui au ki he me'a ko e lotu mo e ngāue. Ko u tui au ki he me'a ko e tukituki. 'Oku ke mea'i lelei pē 'e he Feitu'ú na. Na'e 'i ai 'a e taimi ia na'a ku 'alu au 'o fai 'a e ki'i fatongia. Tukituki he 'api kihe 'api pea na'a ku 'ilo 'e au hono ola Sea. Ko e lahi ko ē ho'o tukituki. Ko e lahi ai pē ho'o ... ko e lahi ange ia 'a e faingata'a 'e hoko mai. Pea kapau 'e tonu ho'o tukituki pea ke talia 'a e faingata'a. 'E ma'u ē 'a e tapuaki ia mei ai. Tui 'aupito, 'aupito ki he me'a 'oku ke me'a mai ki ai,

‘Eiki Nōpele. Ka ‘oku hangē ‘oku mau ongo’i ‘e mautolu ko eni, kau ai ‘a e Feitu’u na, kau ai mo e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua. Mahalo mo e Nōpele ko eni mei Tongatapu. Mou mea’i lelei fuoloa ta’u ‘etau ngāue pea mo e ‘Eiki Palēmia ‘i he Fale ‘eiki ko eni. ‘Ikai ha me’a ia ‘e ‘ai koe’uhi, pē te mou me’a mai koe’uhi ko ha me’a ‘a e Hou’eiki Nōpele. ‘Ikai, ko e me’a ia ‘a e kakai ‘o e fonua.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Nōpele! ‘E laumālie lelei kae fai atu ha ki’i tokoni?

Sea Kōmiti Kakato: Tali ena ‘e he ‘Eiki Nōpele? Tokoni lelei.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea. Pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Kae fai atu mu’a ke feinga ke fai ha fakalavelave ki he me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele. Ko e kaveinga eni ia ‘oku pelepelengesi. Ko e me’a faingata’a foki ‘a e ‘etau nofo ko hono ‘uhinga ko e fonua ni, ‘oku fekaukau’aki. ‘Oku mou mea’i pē ‘emoutolu ē Hou’eiki Mēmipa. Fu’u maheni ‘i he funga ‘o e ngāue. Pea ‘i he taimi ‘e ni’ihi kuo talāfili ‘a e kakai pē ‘oku natula fēfē ‘a e mamani ‘oku tau ‘i ai. Nau me’a mai ‘i he letiō. Toe pē hangē ka hoko ha palōpalema ‘i loto ni. Ko ho’omou me’a atu pē ‘i tu’a hē. ‘Ilo tī fakataha. Fakakata. Ko e fa’ahinga vā ia ‘oku faingata’a, ‘Eiki Sea. Pea mole ke mama’o, ke pehē ‘oku ‘i ai ha ngaahi faka’uhinga fakapolitikale. Ko e kole ‘oku mou ‘omai, ko e me’a faingata’a kiate kimautolu. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia na’e fili, fisipaa’i hake pē pea ‘osi. Tōkua ko ha ngaahi loto pē tali na’e toka tōmu’a. Fakakaukau’i talanoa, me’apango, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Lao mo e me’afua mo e polisī ‘a e Pule’anga ‘oku toka mei mu’a. Ngaahi sino ngāue fekaukau’aki. Kuo pau ke mau taliui foki mo mautolu ki ai. Pea ‘oku ‘ikai ai ke faingofua hono aofangatuku ‘a e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘Eiki Minisitā Polisi! ‘Oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea! Ko u ‘ilo ‘e au ia ‘a e ...

Lord Tu’ilakepa: Ko e fē ‘a e me’afua te mou me’a mo ia ‘o ngāue’aki? Te mou me’a moutolu, kae fēfē ‘oku tau ngāue kotoa pē ‘i he Fale ‘eiki ni?

‘Eiki Minisitā Polisi: Mahino ia ‘Eiki Nōpele. Ka ‘oku mou mea’i ‘oku ‘i ai ‘a e sino kehe.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai pē ke ki’i me’a mai pē ‘a e Minisitā na’a ‘oku ‘i ai ha me’a ki ai?

‘Eiki Minisitā Polisi: Sai pē kau hoko atu Sea. ‘Oku mea’i ‘e Hou’eiki. Ko e kaveinga ni ia, he ‘ikai lava ia ke tau pehē, ke tau hikihihi ‘ā hotau le’o, pea lava ‘o solova ai. Kuo pau pē ke fakahoko atu ‘a e anga ‘emau fakakaukau. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku faingofua Nōpele ... talu ‘emau toutou fakataha ki ai pea mo hono fakakaukau’i, pea ‘oku mau faingata’a’ia.

Lord Tu’ilakepa: Ka u tokoni atu ki he Feitu’u na. ‘Oku ke mea’i ‘a e pa’anga ko ē ‘amautolu ko ē ‘i he Kōmiti? Ko e fa’iteliha pē moutolu kau Fakafofonga pē ia ai. ‘Oku ke me’a ki he me’a ‘oku hoko ai? Mole ‘a e 5 mano ‘amautolu ‘i Vava’u ‘oku ‘osi ngāue ki ai ‘a e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe. Fakahū pē ki he Vouti ‘a Vava’u. ‘Osi pē pea to e to’o ‘a e 5 mano ko ia. Ta’u eni ‘e tolu pē fā hono ngāue’aki ‘e he ni’ihi ‘o e kau Fakafofonga. Ko e hā ‘oku ‘ikai si’i ‘oange ai ha faingamālie ki he ni’ihi ‘o e Hou’eiki Nōpele tatau tofū pē mo moutolu koe’uhi he ‘oku tau ngāue faka-Fale Alea, kotoa pē.

Sea Kōmiti: Te mo ki'i me'a hifo pē ki lalo. Kae mahino ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e sekoni pē 'e 30 Sea. Ko e ngaahi palōpalema ko ia Sea. 'oku 'i ai 'a e sino ia ko e 'Atita. Fakamaau'anga ke ne vete. Ka ko kitautolu ko eni na'e fili 'e he kakai ko e 'uhinga ia 'a e 'omai 'a e pa'anga ko ia kia kitautolu ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku 'ikai ke tonu 'Eiki Minisitā Polisi ke tau a'u ki he tu'unga ko ia. 'Ai pē ke pehē ke tau a'u pea ko e me'a pē ena me'a 'aki he Minisitā Ako 'aneafi, 'aneni. Ko u kole atu ki he Feitu'u na fakamolemole...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki! Kātaki mu'a kae 'oange ha faingamālie 'o e 'Eiki Palēmia, Nōpele ke nau to e ki'i talatalanoa ki ai. Kei lahi pē taimi ...

'Eiki Palēmia: Sea mo emahino pē kiate au kuo

<004>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: ...kā koe'uhi ko e 'ai eni ke tau tuku kuo 'ohake 'a e me'a na'e 'ikai te u 'amanaki 'e 'ohake ha *issue* pehē ni. Sea, 'oku fu'u lōloa 'a e me'a ia 'oku ou tokanga ke u lea 'o fekau'aki mo e me'a ko eni. Kā na'e fai māfana mai 'etau feme'a'aki a'u mai ki he 'aho ni, pea na'a ku 'atu ma'a, fakakaukau au ko 'etau'alu pehē pē 'o a'u. Ko eni kuo fokotu'u mai 'a e fo'i fokotu'u Sea ko e anga ko ē 'eku ongo'i ...

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē ki'i tokoni atu 'Eiki Palēmia, 'Eiki Palēmia 'e a'u ia ki ai, te tau 'alu pē tautolu 'o a'u ki ai ki he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai, kā koe'uhi ko 'eku ma'u ki ai 'i he tu'unga 'oku 'i ai, pau pē ke fakahoko atu pē ia, pea kapau 'oku mou fakamā'ala'ala mai pē 'e moutolu koe'uhi he 'uhinga 'o hangē ko e me'a mei he Minisitā Polisi, pea kuo u tui ko e 'ikai ke mau to e lava 'e mautolu. 'ikai ke mau to e lava 'e mautolu 'o to e fai ha me'a, kae tuku atu ā 'a e Patiseti ke tau hoko atu 'a e ngāue ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'E hou'eiki tau toki hoko atu mu'a 'i he uike kaha'u kuo 'osi 'etau taimi.

'Eiki Palēmia: Sea, 'oku 'ikai keu to e foki mai au ki heni te u 'i ai 'eku mo'ua 'au, ka ko 'eku kole atu 'e lava ke tauhi mai ha'aku ki'i miniti 'e 15 ke tau hoko atu ai, 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni 'oku 'oatu.

Sea Kōmiti Kakato: Te u fakafoki ki Fale Alea kā ke toki me'a mai 'o kole ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Hou'eiki tau **Liliu 'o Fale Alea**.

(Liliu 'o Fale Alea, me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie hou'eiki. Fakafofonga Nōpele Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole tapu pē mo e Feitu'u na tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e hou'eiki hono kotoa 'i he Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea 'oku ou tu'u pē au koe'uhí he 'oku

ou lave'i te mou folau kau 'a e Feitu'u na, 'i ai 'a e taha 'i he Hou'eiki Nōpele, tokotaha mei he Fakafofonga 'o e Kakai, pea mo e toko ua pea mei he tafa'aki 'a e Pule'anga.

Fokotu'u ke toki kamata e Fale he Tūsīte kaha'u koe'uhī ko e konifelenisi SUTT

'Eiki Sea, koe'uhī ko e ngafa fatongia ko ia 'Eiki Sea, 'oku a'u ki he Mōnite 'oku hangē kiate au 'Eiki Sea 'oku fakatahataha kotoa 'a e me'a ko enī 'a e sipoti ke fai honau ngaahi fatongia kā 'oku ou lave'i 'e fu'u fiema'u ke 'i ai 'a e ni'ihi 'i he kau Fakafofonga mo e kau Minisitā te nau me'a ki ai 'i he 'aho Mōnite. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau toki kamata pē mu'a 'i he 'aho Tūsīte, ha me'a mai 'a e Feitu'u na 'i he 'aho Tūsīte, pongipongi Tūsīte, 'oku ou tui pea hoko atu leva 'a e Fale 'Eiki 'Eiki Sea, pea 'oku ou lave'i pē 'oku 'osi fakahoko mai 'e he Feitu'u na ki he motu'a ni ke fakahoko 'a e ngāue 'i he Mōnite 'Eiki Sea, kā 'oku ou fakahoko atu pē 'e au 'oku lahi 'a e ngāue ia, 'aho Mōnite, kā 'oku ou tui au ko e ki'i me'a si'isi'i pē 'i he toenga 'o e Patiseti ia pea ko ene lava ia 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u enī mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u ke tau toloi pē he 'aho ni 'o toki hoko atu 'i he pongipongi Tūsīte, 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko enī.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Palēmīa: 'Eiki Sea ko ena kuo ke me'a mai ke tau toki 'ai 'i he Tūsīte, pea koe'uhī ko e fu'u mamafa mafatukituki ki he motu'a ni ia 'a e me'a ko enī 'oku 'ohake ko enī, tau toloi ki he Mōnite, tau ō ki ai 'o lotu ki ai, pea 'oku ou ongo'i 'e au 'a e fo'i me'a ko enī 'oku kau enī ia 'i he me'a 'oku o'o ki hoku ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmīa ko ho'o me'a mai 'au 'oku ke pou pou ki he fokotu'u 'a e Hou'eiki Nōpele? Toloī ki he Tūsīte.

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: 'Oku mahino 'oku fiema'u 'e he Palēmīa ke fakamā'ala'ala 'a e me'a ko enī na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, pea 'oku me'a atu 'a e 'Eiki Nōpele kā fakamā'ala'ala 'a e me'a ko ia, ko e paasi 'a e Patiseti 'i he 'aho ni, kā tau tuku ai pē 'o toki hū mai 'i 'Akosi. Ko ia ko e me'a ia, kapau 'e fakamā'ala'ala mai kuo 'osi ko e fu'u me'a lahi enī 'a e *budget statement*, mahino. Pea kapau 'oku fakamā'ala'ala mai ē mo ē pea tuku, pea mahino pē 'oku tali pē 'ikai ke tali, mahalo ko e me'a ia 'oku kau mai, hei'ilo pē ko e hā 'a e me'a 'a e Hou'eiki Nōpele. Kā 'oku 'ikai ke tapu ke fokotu'u atu 'e he Palēmīa ke tau lele ki he 10 'apō, he pō ni na'a lava pē ia 'o 'osi ai 'a e Patiseti, me'a 'i he 'aho ni.

'Eiki Palēmīa: Mau fai 'aki ho'o lau, 'oku tau toloi. Ta u toloi he ko e *issue* enī ia 'oku lahi.

Fokotu'u ke to'o kotoa pa'anga vāhenga kau Mēmīpa Fale Alea

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Sea koe'uhī ko e ...

Taimi: 1605-1610

Lord Nuku: Ko e tūkunga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e ngaahi fatongia he uike ni, uike kaha’ú, ‘oku ‘api’api e me’a kotoa pē, 'Eiki Sea. Pea na’e fai e fakakaukau ia ke ‘osi e me’á he ‘aho ni, pea mo hono ngaahi fakatonutonú, pea pehē ai pē ki he ‘Esitimeti. Ko ‘ene fakahū mai pē ‘a e lipooti ko ē ‘a e Kōmiti Pa’angá he Mōnite, pea fakafolau ai pē pea mo e ‘Esitimeti he koe’uhí kapau ‘e lava e. Ko e pangó foki ko eni kuo loto e Pule’angá ke toloi, ke tau to e toloi ki he Mōnite. Ka kuo u lave’i pē foki ‘oku ‘i ai e kau Mēmipa mahu’inga ‘oku tonu ke nau kau ‘i he me’a ko ení, te nau mama’o atu. Ko e ki’i me’a ko eni ‘oku fai ki ai e tokangá ia, 'Eiki Sea, ‘a ia ko ē ‘oku pehē ‘e he 'Eiki Palēmia, ‘oku puputu’u ai e fakakaukau. ‘Oku ou fokotu’u atu, Sea. To’o kotoa e ‘ū *constituency fund*, ‘a e Mēmipa Fale Aleá, ke tatau kapau ko e ‘uhingá ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole mu’a ka u ki’i tokoni atu pē mu’a, Sea, ko e ‘uhingá ko e ... tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Sea, ko e kole atú ke aofangatuku mu’a, he ko e fokotu’u e ua ke tau toloi, pea kapau ‘e faka’atā ke hoko atu e malangá. Ko e kaveinga ia ko ení ‘e lōloa, Sea, kapau ‘e fai ha feme’a’aki ki ai, ka ko e fokotu’ú ē kuo ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpele ko ē ‘o Vava’ú, pea mo e Palēmia. Ko e fokotu’u e ‘e taha ke toloi ki he Tūsite, ko e fokotu’u ēke toloi ki he Mōnite. ‘Oku ‘i ai e ‘otu fakataha ia ‘a e mātu’a ni ‘e fakahoko he ‘osi ko ia ‘a e Fakataha Fale Alea ko ení, ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai e kolé, 'Eiki Sea, ke fakakaukau’i ange.

Lord Nuku: ‘Ikai, ko e ‘uhinga pē e fokotu’u atú, koe’uhí he ‘oku ou lave’i pē ‘e au ‘oku fai e Kapineti. Na’e ‘uhinga e fokotu’u atu ko ē ke mou toe me’a ‘o fai ha’amou feme’a’aki. Pea kapau leva ‘oku hoko e ‘Īsiu ko ení ke fai ai ha puputu’u, to’o kotoa a e silini ko iá, he na’e ‘i ai hono ‘uhinga, pea na’e ‘i ai e fokotu’u ia na’e ‘ai ke fai atu, 'Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ki he faito’o konatapú, ko e ngāue ko ē ki aí, ko e ngāue faka-vāhenga ia, pea kapau leva ‘oku pehē ‘e he kau Fakafofongá, ‘e hangatonu ange, he ‘oku ou lave’i pē ‘e au, ko e me’a ko eni na’e ‘omai, 'Eiki Sea, ko e fokotu’u maí ke hiki hake e pa’anga faka-vāhenga ‘o 3 kilu, vāhenga ‘e 17.

Mea’i pē ‘e he Feitu'u na, na’a ke ‘i he Kōmiti Pa’angá. Pea fai atu ai e fokotu’u ke to’o mai ha sēniti ki he kau Nōpele. 3 kilu ē, ‘a ia ko e 1 kilu ē. Ko e me’a ia ko ē na’e fai ki ai e tokangá, 'Eiki Sea. Pea kapau leva ko e tūkungá eni ‘oku ‘i aí, kapau ko hono mafatukitukí eni ke tau toloi ke toki hoko atu ‘i he uike kaha’ú. ‘Oku ou tui ki he hiki ko ē ‘a e kau Fakafofongá ‘o 3 kilú, koe’uhí ko e Fakamatala Patiseti ‘oku ne fakahoko mai ai e faito’o konatapú. Ko ‘eku lave’i ko ē ki ai ‘e Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē, Fakafofonga Nōpele, te u tuku atu ho’o miniti e taha ke faka’osi mai, koe’uhí pē ko ‘etau taimí kuo ‘ova, kae fai ha tu’utu’uni ki he ‘aho ko ē te tau toloi ki aí, pē ko e Mōnité pē ko e Tūsité.

Lord Nuku: Ko ia, ko e ‘uhinga pē ‘eku fokotu’u atu ‘a’aku ia, ke tau tali ē, koe’uhí kae fakafononga e ‘Esitimeti ia he Mōnite, he ‘oku lahi e ngaahi fatongia ‘oku hoko atú, pea kapau leva ko e ‘uhingá ia ke tau to e foki mai ‘o alea’i, ko e fokotu’u eni ‘e ‘oatú, ke tipeiti’í. Pea kapau ko ‘eku fakamā’opo’opo’ atu ia. Ka na’u loto au ke tau tali ia he ‘aho ni, tali e lipooti ‘a e Kōmiti

Pa'anga, Mōnite pē kuo fakahū mai, 'osi maau e fiká ia. 'Osi maau mo e 'ū me'a hono kotoa. Kaikehe, fai tu'utu'uni pē e Falé.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e fokotu'ú 'oku 2. 'I he'ene pehē 'oku ou kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Siaosi Sovaleni: Kātaki ko e kole fakama'ala'ala.

'Eiki Sea: Me'a mai, Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Ko e tu'u nōmolo pē ia 'etau Tu'utu'uni. 'Oku 'ikai to e fiema'u ia ke pāloti'i pē 'e Mōnite. He ko e 'uhingá, ko e nōmolo pē, 'osi e Tu'apulelulu, Mōnite. 'A ia ko e fokotu'u ia, ko e tali pē e Tūsite pē 'ikai.

<006>

Taimi: 1610-1615

Siaosi Sovaleni : Ko ia pē Sea, ko e 'uhingá pē ke mahino, 'oku 'ikai ke 2 he 'oku 'osi *cover* pē he'etau Tu'utu'uni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Kalake, ko ia 'oku loto ke tau ...

Lord Tu'iha'angana : Sea, ka u ki'i tokoni ange pē ke fakama'ala'ala 'a e fokotu'ú.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana : Kapau ko e 'uhingá ko e Konifelenisí, ko 'eku ma'ú ko e Mōnité ko e houa efiāfi 'oku toki fai ai ko e fili Palesiteni, 'e 'i ai ko ē 'a e kau konifelenisi kakato hení. 'A ia 'e lava pē ia 'o lele, ko 'eku 'ai pē 'e au pea toki fa'iteliha 'a e Falé he Mōnité, kae toki 'osi he 12:00. Mahalo 'e toki kamata, 'osi ... Kai kehe fakatonutonu mai mahalo 'e tonu ange 'a e 'Eiki Minisitā Ako, kapau ko ia pē ē pea ...

'Eiki Minisitā Ako : Kātaki Sea, ko e konifelenisí 'e toki kamata ia he Mōnité kaha'ú, Mōnite ko ē hoko maí, 'oku 'ikai ko e Mōnite ko eni. Mālō.

Siaosi Sovaleni : Sea, ko e konifelenisí 'oku kamata he Sāpaté Sea. Sāpate ko eni. 'Oku kamata ai pē polokalamá ka 'oku fai ai ko ena *opening*, hangē ko ho'o laú ko e Mōnité.

Lord Tu'iha'angana : 'A ia ko e fo'i ouau mahu'inga ko ē 'o e Mōnité 'e Sea, ko e ouau mahu'inga ko ē 'o e Mōnité, ko e fili palesiteni, 'a ia 'oku fai mahalo ia ki he 'osi 'a e 'ilo ho'atā ki he 2:00. Ko e pongipongi Tūsité 'oku huufi ai 'e he Tu'i 'a e Fale Alea. 'A ia ko e fo'i ouau mahu'inga ia, 'a ia ko u tuí, ko e Mōnité 'e lava pē 'o lele 'a e Fale Aleá 'o toki tuku he 12:00 kae faka'atā 'a e kau Mēmipa Kōmiti Kakatō he 'oku fai 'a e fili palesiteni, he 'osi 'a e 'ilo ho'atā. Pea ko e Tūsité, ko e kamata *official* ia 'a e Konifelenisi Huufi 'e he Ene 'Afió fakaava ko ē 'i he

10:00 mahalo he Tūsité. Ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ke ma’u kapau ko e ‘uhinga e toloi, ke fai mei ai e me’a ‘a e Feitu’u na.

'Eiki Minisitā Ako : ‘Io Sea ‘oku mo’oni e Fakafofongá, fehalaaki pē ‘eku ki’i ma’ú.

Lord Tu'ilakepa : Sea, kole atu ke tau toloi ki he Tūsité, ko u pou pou au ki he me’a ko ena ‘oku pou pou mai e 'Eiki Palēmia. Koe’uhí, ka tau fakataha mai ki heni 'Eiki Sea, hoko atu e me’a. Pea ko e taha, mahalo ko ha ni’ihi tokosi’i pē ia heni ‘oku nau kau he konifelenisí. Kapau ‘e fakahoko atu ki he Fale ni ke hiki hake ho’omou kaatí, ‘e lahi ange ‘a e hiki hake ‘a e fu’u kaati engeenga. ‘Oku kaati lanu pulū ‘a e kau pāloti ko ē ‘i he Siasi Uēsiliana Tau'atāina ‘o Tonga. Fakamolemole kau Fakafofonga. Ka ko u kole atu pē mu’a ke tau lele he Tūsite. Pea ko e taha Hou'eiki, tau toloi ki he Tūsité, mou fiemālie Hou'eiki Pule'anga he ko ena ‘oku pou pou mai ‘a e Palēmiá ke tau toloi ki he Tusite.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki’i fakatonutonu atu pē Sea, fakamolemole. Fakamolemole ko e fokotu’u ko ia na’e ‘oatu ‘e he 'Eiki Palēmia ko e Mōnité. Ko e anga ko ia e fakakaukau’ ko e ‘uhingá ‘oku ‘api’api e taimí, ka ‘oku kei lahi e me’a ke fai ai e feme’a’aki. ‘E lelei pē ke fai ha *half day* he Mōnité kae tukuange ‘a e Hou'eiki Mēmipá he kongā ho’atā koe’uhi ko e fatongiá, kae fakahoko kakato. Ko e fokotu’u ko iá ‘oku kei tu’u 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Palēmia, fēfē te ke fiema’u pē ke u fakalele he Mōnite? Koe’uhi ‘oku fu’u lahi hono tukuaki’i au ‘oku ‘ikai ke fakalao ‘etau me’a he Fale Aleá ni.

'Eiki Palēmia : Ko u fokotu’u atú ke tau fakataha mai he Mōnite.

Lord Tu'ilakepa : Ka ‘oku ke laumālie pē ke u fakalele, he ‘oku ‘ikai ke fa’a fakalao ‘eku fa’a fakalele ‘a e Fale ? Fēfē? ‘Ai pē he Mōnité. Sai pē ia Sea, pea tau ‘ai pē ā he Mōnité Sea.

Vātau Hui : ‘Oku ki’i faikehe kia tautolu ‘a e fakafehu’i ‘oku fai ‘e he Hou'eiki Fika 1 ‘i Vava'u. ‘Oku ou tui ko e me’a ia ‘a e Feitu’u na, ke ke fakafehu’i mai 'Eiki Palēmia.

Toloi ‘a e Fale ki he Mōnite

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole pē ki he Feitu’u na. Mo’oni pē tuku pē ke u fehu’i pē he ko ‘etau Palēmia. Kapau ‘oku ke ongo’i ‘oku ke faikehe’ia, ko e Feitu’u na pē ia ‘oku faikehe’iá. ‘Ika ke ‘i ai ha ... taimí ni, tau ofiofi ki he tu’unga, tau ma’u e laumālie tatau 'Eiki Sea. Sea kapau ko ia pea tau lele pē ā he Mōnité. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki, ‘oku ‘i ai pē faingamālie ke tau toloi ki he Mōnite, ka ko e Mōnite efiāfi. Hou'eiki, toloi e Fale ki he 10:00 Mōnité. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē ‘a e Fale Alea ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<008>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea